

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยมีวัตถุประสงค์เพื่อสรุปสาระสำคัญจากการศึกษาแนวทางการดำเนินกิจกรรมตามบทบาทหน้าที่ของ บ้าน วัด โรงเรียน ในการพัฒนาคุณลักษณะผู้เรียนตามหลักไตรสิกขา ในสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน ในเขตอำเภอหนองหญ้าปล้อง จังหวัดเพชรบุรี สังกัดสำนักงานประถมศึกษา เขต 1 แล้วนำไปสู่กรอบแนวคิดในการวิจัย โดยประเด็นที่จะทำการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับบ้าน วัด โรงเรียน (บวร)
2. บทบาทของบ้าน
3. บทบาทของวัด
4. บทบาทของโรงเรียน
5. คุณลักษณะผู้เรียนตามหลักไตรสิกขา
6. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดเกี่ยวกับบ้าน วัด โรงเรียน (บวร)

ความหมายของคำว่า “บวร”

คำว่า “บวร” เป็นคำย่อ โดยการนำเอาพยัญชนะต้นของคำว่า บ้าน วัด โรงเรียนมาบัญญัติเป็นคำใหม่ ซึ่งมีองค์ประกอบของ “บวร” (ธนพรรณ ธานี, 2545 : 6) ดังต่อไปนี้

1. สถาบันการปกครอง (บ้าน) ซึ่งประกอบไปด้วย กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน คณะกรรมการหมู่บ้าน อบต. สาธารณสุขตำบล เกษตรตำบล เป็นต้น รวมทั้งระบบกลไกในการบริหารที่มาจากรัฐในรูปแบบอื่นๆ ด้วย
2. สถาบันศาสนา (วัด) ประกอบด้วย เจ้าอาวาส พระภิกษุ สามเณร อุบาสก อุบาสิกา และกลุ่ม หรือ ชมรมทางศาสนา ซึ่งในความหมายในเชิงกว้าง อาจจะหมายรวมถึง องค์กรหรือ หรือ สถาบันทางศาสนาต่างๆ ในชุมชนนั้นๆ ด้วย

3. สถาบันการศึกษา (โรงเรียน) ประกอบด้วย ครูใหญ่ อาจารย์ใหญ่ คณะครู นักวิชาการ และบุคลากรทางการศึกษาอื่นๆ ทั้งใน โรงเรียน วิทยาลัย มหาวิทยาลัย และองค์กรทางการศึกษาอื่นๆ ด้วย

ดังนั้น ประชาสังคมแบบ “บวร” จึงหมายถึง การนำเอา สถาบันหลักในชุมชนมาเป็นกลไก ในการพัฒนาและสร้างชุมชนให้เข้มแข็ง ทำหน้าที่เป็นแกนกลางในการพัฒนา ดิดลึนใจ แก้ปัญหา ตนเอง และชุมชน กำหนดแผนแม่บทชุมชนด้วยการร่วมกันคิด สร้าง และบริหารจัดการชุมชนของคน ในท้องถิ่นที่ร่วมกันเป็นเจ้าของ

ความสำคัญของบวรที่มีต่อการพัฒนาคุณลักษณะผู้เรียน

การมีพระพุทธศาสนาและได้รับการยอมรับโดยพุดตินัยว่า ประเทศไทยเป็นเมืองแห่ง พระพุทธศาสนา มีบุคลากรทางพระพุทธศาสนาที่เป็นพระภิกษุและสามเณร จำนวน 340,303 รูป มีวัดที่มี พระสงฆ์อยู่จำพรรษาจำนวน 33,674 วัด (สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2547 : 39)

นอกจากนี้ความผูกพันระหว่างวัดและชุมชน จึงเป็นทุนทางจิตวิญญาณ (Spiritual capital) ทุนทางวัฒนธรรม (Cultural capital) ในสังคมไทยมาตั้งแต่อดีตจนปัจจุบัน ตั้งแต่เกิดจนตาย “บ้าน วัด โรงเรียน” จึงเป็นทุนมรดกทางสังคมที่มีมาคู่สังคมไทย สถาบันทั้ง 3 จึงมีความสัมพันธ์ในทางสังคม และเป็นตัวเชื่อมโยงกิจกรรมในชุมชนทั้ง มิติทางด้าน เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

จากการศึกษาสรุปได้ว่าลักษณะชุมชนที่ปรากฏในสังคมไทยจึงมักประกอบด้วย “บ้าน” (ชุมชน ซึ่งเป็นแหล่งรวมของผู้คนและระบบชีวิตที่ก่อเกิดกิจกรรมทางสังคมที่หลากหลาย) “วัด” (สถาบันศาสนาซึ่งเป็นตัวขัดเกลาและบ่มเพาะวัฒนธรรมและศูนย์รวมจิตใจของ ชุมชน) “โรงเรียน” (สถานศึกษาเป็นตัวเพิ่มเติมความรู้และถ่ายทอดการศึกษาอย่างเป็นระบบ) สถาบันทั้ง 3 จึงเป็นสถาบัน สำคัญในทางสังคมที่จะสามารถนำมาเป็นกลไกที่ก่อให้เกิดกระบวนการสร้างสังคมให้เข้มแข็ง พัฒนา ให้เกิดเครือข่าย นำสู่การตรวจภาพและสังคมสมานฉันท์ อันเป็นจุดหมายปลายทางของการพัฒนาชุมชน และสังคมได้อีกรูปแบบหนึ่ง

บทบาทของบ้าน

สถาบันครอบครัว (บ้าน) คือ ระบบเครือญาติกลุ่มหนึ่งที่จัดเตรียมสนองความต้องการ ต่าง ๆ ของมนุษย์ เป็นสถาบันทางสังคมสถาบันแรกของการวิวัฒนาการของสังคมมนุษย์ เป็นหน่วย องค์กรที่เล็กที่สุดของสังคม ที่ให้การศึกษอบรมและบ่มนิสัยแก่สมาชิกในครอบครัว มีความใกล้ชิด และผูกพันกันอย่างลึกซึ้ง จึงมีอิทธิพลต่ออารมณ์ เจตคติและแบบแผนความประพฤติของบุคคลเป็น อย่างยิ่ง ตามทฤษฎีโครงสร้างและหน้าที่ของครอบครัว หน้าที่ของครอบครัว หมายถึง กิจกรรมหรืองาน

ที่สมาชิกในครอบครัวควรกระทำตามบทบาทหรือสถานภาพในครอบครัว เพื่อให้ครอบครัวสามารถดำเนินชีวิตครอบครัวไปได้อย่างราบรื่น (ทัศนีย์ ทองสว่าง, 2549 : 76)

บทบาทของครอบครัวในการพัฒนาคุณธรรมจริยธรรม

1. การสร้างสิ่งแวดล้อมและบรรยากาศในครอบครัว เพื่อการซึมซับลักษณะนิสัยและวิถีการดำเนินชีวิต สิ่งแวดล้อมที่เป็นสิ่งมีชีวิต พ่อแม่ สัตว์เลี้ยง สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ต้นไม้ ลำคลอง สวน สิ่งแวดล้อมทางจิตวิญญาณ หิ้งพระ อัฐิ รูปบรรพบุรุษ บรรยากาศในครอบครัวมีความสำคัญมากต่อการพัฒนาจิตใจเด็ก ถ้าพ่อแม่ลูกมีความสัมพันธ์ใกล้ชิด ครอบครัวอบอุ่น พ่อแม่ทำบุญ ร่าเริง แจ่มใส มีต้นไม้ ดอกไม้ บ้านจะเป็นวิมาน

2. บทบาทการสั่งสอน ฝึกหัดอบรมให้เด็กเรียนรู้และเกิดพฤติกรรมที่พึงประสงค์ตามหลักการอบรมเลี้ยงดู พ่อแม่ต้องจัดประสบการณ์ ให้เด็กได้เรียนรู้นอกเหนือจากการเลี้ยงดู จำแนกสิ่งที่ผิดและถูกได้

3. การเป็นแบบอย่างที่ดีให้เด็กเกิดความเคยชินและปฏิบัติเป็นนิสัย พ่อแม่มีอิทธิพลต่อความสนใจในเรื่องต่าง ๆ คุณค่าทางวัฒนธรรมที่เรียนรู้ในครอบครัว คือ ความคิด ความเชื่อ การนับถือศาสนา ระบบอาวุโส การสัมมาคารวะ มารยาท ความกตัญญู รู้คุณตอบแทนผู้มีพระคุณ บุคลิกภาพและสุนทรียภาพ

4. การชี้แนะ ชักจูง ให้กำลังใจ ให้โอกาสเด็กพัฒนาตนเองทั้งทางด้านสุนทรียภาพและจิตใจ

5. กล่าวตักเตือนและห้ามปราม เมื่อมีพฤติกรรมไม่เหมาะสมโดยชี้แจงแสดงเหตุผล

6. การแก้ไขปัญหาทางคุณธรรมเมื่อเด็กทำผิดด้วยวิธีที่เหมาะสมกับวัย การอบรมลูกเป็นศิลปะและหลักการที่ยิ่งใหญ่ ความรักและความเอื้ออาทรต่อกัน มีความเข้าใจความเอาใจใส่จะเป็นตัวกลางประสานการอบรมเลี้ยงดูลูก (สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ, 2540 : 52-61)

คุณสมบัติของพ่อแม่ในครอบครัว

1. ต้องมีความตั้งใจจริง รับผิดชอบต่องาน ทุ่มเทพด้วยความสามารถทั้งหมด อดทนสูง เพื่อให้งานบรรลุเป้าหมาย พ่อแม่ต้องมีความอดทนสูง สามารถทนกับลูกได้ยาวนานต่อเนื่อง

2. มีความอดุสาหะที่จะอบรม การอบรมบ่มนิสัยลูกเป็นงานที่ละเอียดอ่อน ต้องทุ่มเวลาทั้งหมดให้

3. พ่อแม่ต้องสร้างความอบอุ่นทั้งทางร่างกายและจิตใจให้แก่ลูก ปกป้องให้ปราศจากความกลัวต่องาน มีความเชื่อมั่น ทำงานที่สุจริต ต่อสู้ชีวิตด้วยตนเอง

4. พ่อแม่ต้องมีจุดมุ่งหมายในการเลี้ยงดูลูก ช่วยให้ลูกมีความเชื่อมั่นตนเอง ดูแลรักษาตนเองได้เป็นอย่างดี สามารถยืนหยัดได้ ไม่ต้องพึ่งพาคนอื่น
5. ต้องมีความเข้มแข็ง ไม่แพ้ต่ออุปสรรคทั้งปวง งานทุกอย่างมีคุณค่า
6. ต้องเป็นผู้มีวิสัยทัศน์ที่กว้างไกล พ่อแม่ต้องตั้งจุดหมายไว้ชัดเจน พร้อมทั้งทำให้ทุกคนเห็นตรงกัน
7. ต้องรับฟังความคิดเห็นของคนอื่น ต้องสามารถปรับเปลี่ยนตนเองได้และต้องมีความรอบคอบ (นิคม วรรณราชู, 2544 : 127, 141-148)

ความสำคัญของครอบครัวในการจัดการศึกษา

1. พ่อแม่เป็นผู้ให้กำเนิดชีวิต การอบรมเลี้ยงดูลูกเป็นโอกาสให้พ่อแม่กับลูกคลุกคลีกัน ในแบบที่มีการให้และการรับ การคลุกคลีกันนี้ทำให้เกิดสายสัมพันธ์ พ่อแม่ลูกมีความผูกพันที่ลึกซึ้ง มั่นคง และยาวนาน เป็นพลังผลักดันให้การดำเนินชีวิตในด้านต่าง ๆ ประสบผลสำเร็จ ด้านการศึกษา ก็เช่นกัน (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาเอกชน, 2544 : 3) ดังนั้นหากนำเอาพลังความคิด ความเอาใจใส่ และความร่วมมือ ความรับผิดชอบของผู้ปกครองมาส่งเสริมการเรียนรู้แล้ว ก็จะนำไปสู่ การพัฒนาศักยภาพในตัวเด็กที่ยั่งยืน
2. พ่อแม่เป็นครูคนแรก บรรทัดฐานสังคมที่เป็นมาตรฐานการปฏิบัติตนตามบทบาทและ สถานภาพที่บุคคลมีในขณะใดขณะหนึ่งนั้น ไม่ใช่ที่บุคคลจะรู้และเข้าใจได้เองตามธรรมชาติ แต่เป็น สิ่งที่บุคคลต้องได้รับคำแนะนำสั่งสอนจึงจะรู้ได้ คำแนะนำสั่งสอนหรือการขัดเกลาทางสังคมเป็น การเรียนรู้ทางตรงหรือทางอ้อมก็ได้ พ่อแม่เป็นบุคคลที่มีบทบาทสำคัญที่สุดในการให้การศึกษา แก่บุตรหลานของตน ครูคนแรกก็คือพ่อแม่ หากขาดการอบรมของพ่อแม่ก็ยากที่จะหาการอบรมใด มาทดแทนได้
3. พ่อแม่เป็นบุคคลที่ใกล้ชิดกับเด็กมากที่สุด พ่อแม่มีพลัง รวมทั้งความตั้งใจและความปรานีต่ออนาคตของบุตรหลานของตนเอง เมื่อพิจารณานิเวศวิทยาของผลสัมฤทธิ์ทางวิชาการ พบว่า ครอบครัวอยู่ใกล้ชิดและล้อมรอบตัวเด็กมากที่สุด พ่อแม่จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อผลสัมฤทธิ์ ทางวิชาการของเด็ก
4. พ่อแม่เป็นครูที่ดีที่สุดในโลก เพราะพ่อแม่ให้ความรัก ความเอาใจใส่ ความห่วงใย ต่อลูก ยากที่จะหาความรักของครูอาชีพมาทดแทนได้ พ่อแม่เป็นครูตลอดชีวิต ตลอดเวลาเท่าที่พ่อแม่ ยังมีชีวิตอยู่เป็นครูตลอด 24 ชั่วโมง เป็นครูที่ดีที่สุดในโลก (เกตุสุเดช กำแพงแก้ว, 2547 : 19-20)

โดยสรุปครอบครัวนอกจากมีหน้าที่ดังกล่าวมาแล้ว ครอบครัวและโรงเรียนมีวิธีการให้ การศึกษาที่สอดคล้องกันคือ กระบวนการสังคมประพุดิ (Socialization Process) กระบวนการเรียนรู้ (Learning Process) กระบวนการถ่ายโยงความรู้ (Transfer Ability Process) อยู่บนเป้าหมายและ

วัตถุประสงค์เดียวกันคือต้องการให้การเรียนรู้และฝึกฝนให้ผู้เรียนเป็นคนดีที่มีความสามารถ (Manhood And Manpower) เพื่อจะได้ประสบความสำเร็จในชีวิต (เกตุสุเดช กำแพงแก้ว, 2547 : 43)

บทบาทของวัด

กองแผนงาน กรมการศาสนาได้สรุปบทบาทของวัดในอดีตของไทยไว้ในบทความเรื่อง อดีต ปัจจุบัน และอนาคต แห่งบทบาทของวัด จากผลงานเขียนและวิจัยของผู้ทรงคุณวุฒิไว้ดังนี้ (เกียรติ ศรีวิเชียร, 2553 : 1)

ประเทศไทย เป็นประเทศที่ประชาชนกว่าร้อยละ 95 นับถือพระพุทธศาสนา ในสมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีของประเทศ พระมหากษัตริย์ไทย ได้อาราธนาพระภิกษุเถรบาทเชื้อสายลังกา จากเมืองนครศรีธรรมราช มาเป็นแบบอย่างปรับปรุงการพระพุทธศาสนา ให้บริสุทธิ์และเหมาะสมกับลักษณะของคนไทย จนกลายมาเป็นศาสนาประจำชาติ และได้มีการติดต่อสัมพันธ์กับพระสงฆ์ลังกา อีกหลายครั้ง ในสมัยต่อมาจนพระพุทธศาสนาและเถรบาทได้เจริญมั่นคงอยู่ในประเทศไทย และเป็นรากฐานของวัฒนธรรมไทยแทบทุกด้านมาจนทุกวันนี้ (ชำเลื่อง วุฒิจันทร์, 2526 : 27)

พระพุทธศาสนาในประเทศไทยนั้น มีวัดเป็นสถาบันที่มีความสำคัญมากต่อพระพุทธศาสนาเอง กล่าวคือ วัดเป็นที่พำนักอาศัยศึกษาเล่าเรียน และปฏิบัติตามพระธรรมวินัย เพื่อเป็นศาสนทายาทสืบต่ออายุพระศาสนา ของพระภิกษุสามเณร (เกียรติ ศรีวิเชียร, 2526 : 1)

เมื่อศึกษาและพิจารณาในทางสังคม จากอดีตที่ผ่านมาแล้วจะพบว่า วัดในพระพุทธศาสนา ได้มีบทบาทสำคัญ ต่อวิถีชีวิตของคนไทย หรือชุมชนไทยเป็นอย่างมาก เช่น

1. วัดเป็นสถานที่ชาวบ้านส่งกุลบุตร มาอยู่รับใช้พระสงฆ์และรับการฝึกอบรมทางศีลธรรม และเล่าเรียนวิชาการต่าง ๆ ตามที่มีสอนในสมัยนั้น
2. วัดเป็นสถานที่พ่อแม่ ตลอดจนคนแก่คนเฒ่าและสตรี มารับความรู้ด้วยการสดับพระธรรมเทศนา
3. วัดเป็นสถานพยาบาล ที่รักษาผู้เจ็บป่วยตามภูมิรู้ของคนในสมัยก่อน โดยวัดเป็นแหล่งตำราแพทย์ และพระสงฆ์ทำหน้าที่เป็นหมอรักษาพยาบาล คนเจ็บป่วยทั่วไป
4. วัดเป็นสถานสงเคราะห์ ที่บุตรหลานชาวบ้านที่ยากจน ได้มาอาศัยเลี้ยงชีวิตและศึกษาเล่าเรียน ตลอดจนจนถึงผู้ใหญ่ที่ยากจน ได้มาอาศัยเลี้ยงชีพ
5. วัดเป็นสถานที่พักอาศัยของคนเดินทาง
6. วัดเป็นสถานที่ที่ชาวบ้านได้มาพบปะสังสรรค์ และพักผ่อนหย่อนใจ โดยที่ทางวัดได้จัดสถานที่ต่าง ๆ บริเวณวัดให้เป็นระเบียบเรียบร้อย สะอาด และร่มรื่น

7. วัดเป็นสถานที่รื่นเริง ที่จัดเทศกาลและมหรสพต่าง ๆ สำหรับชาวบ้านทั้งหมด เช่น งานก่อพระเจดีย์ทรายในวันสงกรานต์ งานเทศน์มหาชาติ ฯลฯ และยังเป็นสถานที่พบปะของคนหนุ่มสาวด้วย
8. วัดเป็นบ่อเกิดและศูนย์กลาง ของศิลปกรรมแขนงต่าง ๆ เช่น จิตรกรรม ภูมิกรรม สถาปัตยกรรม และวรรณกรรม
9. วัดเป็นที่ใกล้เคียงข้อพิพาท เป็นที่ปรึกษาแก้ปัญหาชีวิตครอบครัว และความทุกข์ต่าง ๆ ของชาวบ้าน
10. วัดเป็นสถานที่สำหรับ ชาวบ้านรอบวัดมาทำบุญและบำเพ็ญกุศล ตลอดจนประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ทางศาสนา
11. วัดเป็นคลังพัสดุ สำหรับเก็บของใช้ต่าง ๆ ซึ่งชาวบ้านจะได้ใช้ร่วมกัน เมื่อมีงานที่วัดหรือขอยืมไปใช้ เมื่อคราวมีงาน
12. วัดเป็นศูนย์กลางการบริหาร หรือการปกครองที่กำนันหรือผู้ใหญ่บ้าน จะเรียกลูกบ้านมาประชุมกัน เพื่อบอกแจ้งกิจการต่าง ๆ

บทบาทของวัดเท่าที่ได้กล่าวมานี้ ไม่เพียงเป็นสิ่งที่รู้กันทั่วไปในหมู่ของคนไทยที่เป็นพุทธศาสนิกชนเท่านั้น แม้ชนชาติที่ได้เข้ามาอยู่ในประเทศไทยชั่วระยะเวลาหนึ่ง ก็ยังสามารถมองเห็นบทบาทของวัด กล่าวได้อย่างชัดเจน เช่น สังฆราชपालเลกัวซ์ ได้เล่าไว้ว่า ในสมัยก่อน ชาวบ้านจะนำเด็ก ๆ ไปฝากไว้ที่วัด เพื่อให้เรียนหนังสือ หรือ บางครั้งต้องประกอบอาชีพทำไร่ทำนา วัดจึงกลายเป็นสถานที่รับฝากเด็ก เป็นแหล่งรวมของเด็กชายไทย พวกเด็ก ๆ เหล่านี้ได้เรียนหนังสือบ้าง ไม่ได้เรียนบ้าง ว่างก็เที่ยวเตร่สนุกสนาน ชุกชอนอยู่ในวัด และวัดมีบทบาทในสังคมที่เกี่ยวข้องกับชาวไทย ตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย ดังจะพบว่า เมื่อคนใกล้จะตาย จะต้องมีการสงฆ์ เป็นผู้ชี้ทางให้ (สันต์ ท. โกมลบุตร, 2526 : 495)

วิลเลียม เจ. คลอสเนอร์ ผู้ซึ่งเดินทางเข้ามาเมืองไทยเมื่อปี 2498 เพื่อทำวิจัยสาขามนุษยวิทยา โดยเข้าไปใช้ชีวิตร่วมกับชาวบ้านหนองขอน จังหวัดอุบลราชธานี และภายหลังได้กลายเป็น “ลูกเขยชาวอุบล” ในที่สุด ได้เล่าถึงวัดในหมู่บ้านหนองขอนเอาไว้ว่า วัดจะอยู่เกือบใจกลางหมู่บ้าน เป็นศูนย์กลางทางสังคมและวัฒนธรรม ของชาวบ้านอย่างเห็นได้ชัด ตลอดวัดจะมีผู้คนเดินเข้าออกมิได้ขาด ชาวบ้านหลายคนพากันมาตักน้ำที่บ่อ ผู้ใหญ่จะมาถวายอาหารเพลแก่พระสงฆ์ แล้วฟังเทศน์ประจำวันตอนบ่าย บางคนก็มาปรึกษาปัญหาส่วนตัว และขอคำแนะนำต่าง ๆ จากเจ้าอาวาส งานบุญ และงานประเพณีรื่นเริง เช่น ภาพยนตร์ หมอลำ ฯลฯ มีกันอยู่เรื่อย ๆ การประชุมเกี่ยวกับกิจการงานของส่วนรวม ก็มากระทำกันที่วัด เช่น จะตัดถนน ไปยังอีกหมู่บ้านหนึ่งเมื่อไร จะจัดงานบุญบั้งไฟกันวันไหน แม้แต่คอกสำหรับลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ก็ทำกันในวัดนั่นเอง

นิโคลัส เบนเนทท์ นักเศรษฐศาสตร์ชาวอังกฤษ ผู้ซึ่งได้เข้ามาเมืองไทย ในฐานะผู้เชี่ยวชาญทางการศึกษายูเนสโก ได้กล่าวถึงว่าเป็นเวลาหลายร้อยปีที่วัดได้มีบทบาทสำคัญต่อวิถีชีวิตของชุมชน โดยมีพระสงฆ์เป็นผู้ให้บริการต่าง ๆ ที่จำเป็น เช่น ให้การศึกษาแก่เด็กชาย ให้คำปรึกษาแก่ชาวบ้านที่เดือดร้อน ไกล่เกลี่ยข้อพิพาท ตลอดถึงให้การรักษาพยาบาล นอกจากนี้วัดยังช่วยเก็บรักษาวัฒนธรรม โดยการที่พระสงฆ์ได้เข้าร่วมในกิจกรรมทางสังคมต่าง ๆ

ในลักษณะต่าง ๆ ดังกล่าว วัดจึงเปรียบเสมือนเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวบ้าน และศูนย์กลางกิจกรรมต่าง ๆ ทางสังคม และเป็นส่วนประกอบที่จะขาดเสียมิได้ สำหรับชุมชนแต่ละระดับ แต่ละท้องถิ่น จนแม้กระทั่งเมื่อได้สร้างหมู่บ้านเล็ก ๆ ขึ้นใหม่ ก็ต้องสร้างวัดขึ้นมาด้วย นับว่าวิถีชีวิตของคนไทย ได้ผูกพันอยู่กับวัดอย่างแน่นแฟ้น โดยแท้จริง ภาพพจน์เกี่ยวกับบทบาททางสังคมของวัดในอดีต จึงเป็นที่น่าชื่นใจและเลื่อมใสศรัทธายิ่งนัก

ด้วยบทบาทที่กล่าวมา ประเทศไทยจึงมีพระสงฆ์ที่เป็นปราชญ์ทางวรรณกรรม เช่น พระสิริมังคลาจารย์ ในสมัยล้านนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในสมัยรัตนโกสินทร์ มีพระสงฆ์ที่มีบทบาทด้านที่ปรึกษาพระราชอาอย่างพระสังฆราชในสมัยสุโขทัย พระพนรัตน์ วัดป่าแก้ว สมัยกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระสังฆราช (สา) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สมัยรัตนโกสินทร์ และมีพระนักพัฒนาอย่างครูบาศรีวิชัย แห่งล้านนา ในสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นต้น (ทัศนฯ หวัง, 2553 : 45)

บทบาทหลักของพระสงฆ์

อำนาจหน้าที่ของมหาเถรสมาคมในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 เกี่ยวข้องกับการควบคุม และส่งเสริมกิจการคณะสงฆ์ที่เคยถูกจัดเป็นอำนาจหน้าที่ของสังฆมนตรีแห่งองค์การ 4 ในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 อาจกล่าวได้ว่ามหาเถรสมาคมในปัจจุบันมีอำนาจหน้าที่เกี่ยวกับงานคณะสงฆ์ 6 ประเภท คือ 1) การปกครอง 2) การศาสนศึกษา 3) การศึกษาสงเคราะห์ 4) การเผยแผ่ 5) การสาธารณูปการ และ 6) การสาธารณสงเคราะห์

ด้านการปกครอง การปกครองคณะสงฆ์ยึดพระธรรมวินัยเป็นหลักสูงสุด มีพระราชบัญญัติคณะสงฆ์เป็นกฎหมายส่งเสริมให้การปฏิบัติตามพระธรรมวินัยมีความศักดิ์สิทธิ์ยิ่งขึ้น และกฎหมายมหาเถรสมาคม ระเบียบ คำสั่ง เป็นแนวปฏิบัติในการบริหารการคณะสงฆ์ เพื่อความเรียบร้อยดีงามตามที่กำหนดในระเบียบมหาเถรสมาคม

1. รับสนองงานด้านการปกครองคณะสงฆ์ ของ สมเด็จพระสังฆราช มหาเถรสมาคม และเจ้าคณะพระสังฆาธิการระดับต่าง ๆ ให้เป็นไปด้วยความรวดเร็ว และมีประสิทธิภาพ รวมทั้งประสานเจ้าคณะพระสังฆาธิการและสนองงานเพื่อให้มีการตรวจเยี่ยม ถวายนามรู้ ในการบริหารกิจการของวัดและการปกครองภายในวัดให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อยดีงาม

2. ส่งเสริม สนับสนุน และประสานงาน เพื่อพัฒนาพระสังฆาธิการให้มีวุฒิการศึกษา และทักษะในการบริหารจัดการวัดให้มากยิ่งขึ้น โดยประสานมหาวิทยาลัยสงฆ์จัดหลักสูตรการเรียนการสอน ที่เหมาะสม

3. ส่งเสริมให้วัดต่าง ๆ ร่วมกับชุมชนในการเสริมสร้างความมั่นคงของวัด ชุมชน และพระพุทธศาสนา โดยใช้กิจกรรมต่าง ๆ ที่ไม่ขัดกับหลักของพระพุทธศาสนาและสมณวิสัยเป็นสื่อ เช่น การออกเยี่ยมประชาชนโดยรอบวัด การเป็นแกนนำในการสร้างสาธารณประโยชน์ต่าง ๆ

การปกครองของพระสงฆ์เอง เป็นการปกครองในเชิงของธรรมาภิบาล คือ ดูแลกัน โดยธรรม ปกครองกันแบบพ่อปกครองลูก อาจารย์ปกครองศิษย์ ดังปรากฏตัวอย่างที่เป็นต้นแบบ ให้เห็นชัดเจน คือ หน้าที่ของสังฆวิहारิกที่จะพึงปฏิบัติต่อพระอุปัชฌาย์ และหน้าที่ของพระอุปัชฌาย์ จะพึงปฏิบัติต่อสังฆวิहारิก ตรัสสั่งให้พระอุปัชฌาย์และสังฆวิहारิก ตั้งจิตสนิทสนมในกันและกัน ให้พระอุปัชฌาย์สำคัญสังฆวิहारิกฉันบุตร ให้สังฆวิहारิกนับถือพระอุปัชฌาย์ฉันบิดา เมื่อเป็นเช่นนี้ ต่างจะมีความเคารพเชื่อฟังกันและกัน ย่อมถึงซึ่งความเจริญอกงามในธรรม ตรัสสั่งให้พระอุปัชฌาย์ และสังฆวิहारิกให้เอื้อเพื่อประพฤติดต่อกัน หน้าที่ของสังฆวิहारิกจะพึงกระทำต่อพระอุปัชฌาย์ เรียกว่า อุปัชฌายวัตรและหน้าที่ของพระอุปัชฌาย์จะพึงปฏิบัติต่อสังฆวิहारิก เรียกว่าสังฆวิहारิกวัตรและอาจารย์วัตร หน้าที่ของศิษย์ที่จะพึงปฏิบัติต่ออาจารย์ อันตวาสิกวัตรหน้าที่ของอาจารย์จะพึงปฏิบัติต่อศิษย์ ทั้งสองฝ่ายต่างก็เอื้ออาทรต่อกัน มิได้มีตรีจิตต่อกัน (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส., 2535 : 43)

การศึกษา คือ จัดหลักสูตรให้เป็นประโยชน์ในเชิงธำรงรักษาเนื้อหาสาระหรือแก่นสาร พระศาสนาเข้าไว้ ได้แก่ การเรียนนักธรรมและบาลี หลักสูตรที่ใช้เรียนก็มีเนื้อหาที่มีมาตั้งแต่สมัย พระพุทธเจ้า โดยนำพระไตรปิฎกและหลักธรรมต่างๆ มาย่อแล้วเรียนกัน เรียนเพื่อรักษา พระพุทธศาสนา เรียกกันว่าเรียนพระพุทธพจน์ ที่พระพุทธศาสนาดำรงคงอยู่และสืบต่อมาได้ทุกวันนี้ โดยไม่สูญหายหรือผิดเพี้ยนไป และมีการสืบทอดพัฒนาตลอดมาก็เพราะได้อาศัยการศึกษาเล่าเรียน แบบนี้ โดยปัจจุบันมีการส่งเสริมการศึกษา ดังนี้

1. ถวายการอุปถัมภ์ ส่งเสริมและสนับสนุนการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรม - บาลี ซึ่งเป็นระบบการศึกษาดั้งเดิมของคณะสงฆ์ โดยรูปแบบและวิธีการต่าง ๆ

2. ส่งเสริมการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีที่สูงกว่าระบบการศึกษาขั้นพื้นฐาน (ตั้งแต่ ป.ศ. 4 ขึ้นไป) ให้มีความหมายในระดับชั้นต่าง ๆ จัดให้มีรูปแบบและวิธีการศึกษาที่หลากหลาย โดยให้ผู้จบการศึกษาประโยค ป.ศ. 4 - 9 มีวิทยฐานะเป็นปริญญาตรีถึงปริญญาเอก ซึ่งจะต้องศึกษาวิชา สามัญที่จำเป็นควบคู่กันไป เน้นการศึกษาตามอรรถาธิบายในการศึกษาประโยคบาลี ส่วนวิชาสามัญ จะประสานกับมหาวิทยาลัยสงฆ์หรือมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ร่วมดำเนินการจัดทำหลักสูตรและวิธีการเรียน

การสอนให้มีความหลากหลาย โดยความเห็นชอบของมหาเถรสมาคม ทั้งนี้ จะต้องไม่กระทบต่อระบบการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีแบบเดิมของคณะสงฆ์

3. จัดให้มีโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษาดั้งแบบ ตามแนวพระดำริ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ให้ครบทุกเขตการศึกษา และขยายผลไปยังจังหวัดทุกจังหวัด กลุ่มโรงเรียน โรงเรียน โดยให้มีแผนดำเนินการที่ชัดเจน จัดระบบเพื่อแก้ไขปัญหาที่มีประสิทธิภาพ เช่น ปัญหาการขาดแคลนครูสอนและบุคลากร ปัญหาการขาดอุปกรณ์การสอน ปัญหาเรื่องสวัสดิการของครู บุคลากรทางการศึกษา และผู้เรียน เป็นต้น

4. จัดทำมาตรการในการส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมทุกแผนก โดยให้สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดประสานกับสถานศึกษา เพื่อให้พระสงฆ์ที่มีความรู้ความสามารถเข้าไปแนะแนวการศึกษาพระปริยัติธรรมทุกแผนก โดยมีกลุ่มเป้าหมายหลักคือ นักเรียนระดับประถมศึกษาปีที่ 6 และมัธยมศึกษาปีที่ 3 เพื่อให้เข้ามาสู่ระบบการศึกษาของคณะสงฆ์ให้มากยิ่งขึ้น

5. ส่งเสริมให้วัดและสถานศึกษาจัดให้มีการเรียนการสอนธรรมศึกษา ด้วยวิธีการที่หลากหลาย สนับสนุนและอำนวยความสะดวกในเข้าสอบธรรมศึกษา รวมทั้งให้มีระบบการยกย่องเชิดชูเกียรติที่เหมาะสม ทั้งแก่ผู้เข้าสอบ สถานศึกษา และหน่วยงานต้นสังกัดของสถานศึกษานั้น ๆ

6. สนับสนุนให้มีการศึกษาวิชาการทางพระพุทธศาสนา ด้วยรูปแบบและวิธีการต่าง ๆ แก่พุทธศาสนิกชนทุกระดับวัย เน้นการศึกษาเพื่อนำไปสู่การปฏิบัติตนตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา ให้ระบบการศึกษาเป็นระบบที่มีความหมายต่อการดำเนินชีวิต จัดให้มีระบบส่งเสริมยกย่องเชิดชูที่เหมาะสม

ในบทบาทด้านการศึกษานี้ หากจะมองบทบาทของพระสงฆ์ โดยมองจากพื้นฐานอันเป็นแก่นแท้ของคำสอนแล้ว ผู้เข้าสู่บรรพชาแห่งสมณเพศ นั่นคือเข้าสู่สังฆมณฑล หมายถึงเข้าสู่วิถีแห่งการศึกษาและแท้จริงแล้ววิถีชีวิตของชาวพุทธ ก็คือวิถีชีวิตของผู้ต้องศึกษาทั้งสิ้น เพราะตราบไคที่ยังไม่บรรลุมรรคผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ นั่นหมายถึงยังต้องเป็นผู้ที่ต้องศึกษา ที่เรียกว่า ยังเป็นพระเสาะบุคคล คือยังต้องศึกษาอยู่และสิ่งที่พระสงฆ์ ซึ่งรวมไปถึงชาวพุทธทั้งหมดด้วย ที่จะต้องศึกษา คือยึดเป็นหลักสูตรที่ต้องศึกษาก็เรียกว่าไตรสิกขา อันได้แก่

1. ศีลสิกขา

ในด้านของศีลสิกขาคือต้องศึกษาในเรื่องศีล อันได้แก่เจตนาที่จะงดเว้นไม่ละเมิดข้อห้ามด้านกาย ด้านวาจา ให้ความสำคัญเป็นปกติของความเป็นมนุษย์ผู้ซึ่งมีใจสูง หรือ อาจกล่าวได้ว่าในด้านนี้เป็นการพัฒนาในเรื่องของพฤติกรรม โดยมีส่วนสำคัญที่ควรเน้น คือ

1.1 พฤติกรรมที่มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพหรือโลกแห่งวัตถุ หรือ อาจกล่าวว่าเป็นการรู้จักใช้อินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ในการรับรู้โดยไม่เกิดผลเสียหรือเกิดโทษ

แต่ให้เกิดผลดี ส่งเสริมคุณภาพชีวิต และการฝึกอินทรีย์ให้มีประสิทธิภาพในการทำงาน ให้ตาหูเป็น ให้หูฟังเป็น ฯ อยู่ในหลักของอินทรีย์สังวร นั่นเอง

การเสพ การบริโภคปัจจัย 4 การใช้ประโยชน์จากวัตถุ จากอุปกรณ์ต่าง ๆ รวมทั้ง เทคโนโลยีด้วย ปัญญาที่รู้เข้าใจมุ่งคุณค่าที่แท้จริง ให้ได้คุณภาพชีวิต ไม่หลงไปกับคุณค่าเทียม ตามค่านิยมที่ผิด ๆ อันเป็นค่านิยมที่ฟังเพื่อโก้เก๋ ที่ทำให้บริโภคมาก แต่เสียคุณภาพชีวิต เรียกว่า กินเป็น บริโภคเป็น ใช้เป็น เริ่มด้วยการกินพอดี อันเป็นการปฏิบัติตามหลักของ โภชนะมัตตัญญูตา

1.2 พฤติกรรมที่สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคมและโลกแห่งชีวิต เช่น การอยู่ร่วมกันในทางสังคม โดยไม่เบียดเบียนก่อความทุกข์ความเดือดร้อน หรือก่อเวรภัย แต่รู้จักมีความสัมพันธ์ที่ดีกับเพื่อนมนุษย์อย่างช่วยเหลือเกื้อกูล ดำรงตนอยู่ในกรอบของศีล ดำเนินชีวิตตามหลักของศีล ให้ความร่วมมือกับการรักษาติกาของสังคม กฎเกณฑ์หรือกฎหมาย ระเบียบ แบบแผน หรือวินัยแม่บทของชุมชนหรือสังคมของตน และวัฒนธรรม รวมทั้งสิ่งที่เรียกว่าจรรยาบรรณต่าง ๆ และรู้จักแบ่งปัน การเผื่อแผ่แบ่งปันช่วยเหลือ ตามหลักของการให้ทาน เพื่อช่วยเหลือปลดปล่อยความทุกข์ของเพื่อนมนุษย์ ให้ความสุข และส่งเสริมการสร้างสรรค์ สิ่งที่ดีงาม ตลอดจนการประพฤติเกื้อกูลแก่ชีวิตอื่น ๆ ทั้งสัตว์มนุษย์และพืชพันธุ์ เช่น การร่วมสร้างเขตอภัยทาน นิวาปสถาน การปลูกสวนป่า สร้างแหล่งต้นน้ำ

1.3 พฤติกรรมที่เกี่ยวกับการประกอบอาชีพ การเลี้ยงชีพอย่างมีศิลปวิทยาในวิชาชีพที่ฝึกไว้อย่างดี มีความชำนาญที่จะปฏิบัติให้ได้ผลดีและเป็นสัมมาอาชีพ ซึ่งเป็นลักษณะที่สำคัญ คือ ไม่เป็นไปเพื่อความเบียดเบียน ไม่ก่อความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น หรือก่อผลเสียหายแก่สังคม หากแต่เป็นเครื่องแก้ปัญหของชีวิตและแก้ปัญหของสังคม มีชีวิตที่เป็นไปเพื่อสร้างสรรค์ ทำให้เกิดประโยชน์เกื้อกูล ที่เอื้อต่อการพัฒนาชีวิตของตน ไม่ทำให้ชีวิตตกต่ำ หรือทำลายคุณค่าของความเป็นมนุษย์ หรือเสื่อมจากคุณความดีในภาวะแห่งตน

2. จิตศึกษา

ในด้านของจิตศึกษาคือศึกษาในเรื่องจิต เรียนรู้เรื่องจิต ให้เข้าใจธรรมชาติของจิต การทำงานของจิต รู้วิธีการพัฒนาจิต เพื่อให้สงบตั้งมั่น เป็นสมาธิพร้อมที่จะทำกิจหน้าที่อย่างมีประสิทธิภาพ ในด้านการพัฒนาจิต หรือที่เรียกว่าสมาธิ แยกได้ดังนี้

2.1 ด้านคุณภาพจิต ได้แก่คุณธรรมความดีงามต่างๆ เช่น เมตตา กรุณา กตัญญู กตเวทิตการวะ หิริ โอตตปปะ ฯ ซึ่งหล่อเลี้ยงจิตใจให้เจริญองงาม และเป็นพื้นฐานของพฤติกรรมที่ดีงาม

2.2 ด้านสมรรถภาพจิต ได้แก่ความสามารถของจิต ที่เข้มแข็ง มั่นคงหรือความมีประสิทธิภาพของจิต เช่น มีฉันทะ ความใฝ่รู้ใฝ่ดีงาม ใฝ่กระทำ จิตมีความเพียร ความขยัน ความอดทน มีความระลึกได้ รู้ตัวทั่วพร้อมเท่าทัน ตื่นตัวอยู่เสมอ สามารถควบคุมตัวเองได้ มีความตั้งมั่นแน่วแน่

ใส สงบ เป็นสมาธิ รวมไปถึงความไม่ประมาท ที่จะทำให้อ่าวหน้าม่นคงในพฤติกรรมที่ติงาม หรือ ตั้งมั่นในความติงามและพร้อมที่จะใช้ปัญญาในการใช้ชีวิตและประกอบกิจหน้าที่

2.3 ด้านสุขภาพจิต ได้แก่ สภาพจิตที่ปราศจากความขุ่นมัวเศร้าหมอง เราร้อน หากแต่มีความสดชื่น เอิบอ้อม ร่าเริง เบิกบาน ผ่อนคลาย ผ่องใส เป็นสุข ซึ่งจะส่งผลต่อสุขภาพกาย และ ทำให้พฤติกรรมที่ติงามมีความมั่นคง สอดคล้องกลมกลืน หรืออยู่ในภาวะที่สมดุล

3. ปัญญาศึกษา

ในด้านปัญญาศึกษาคือศึกษาในเรื่องปัญญา พัฒนาด้านปัญญา ในการพัฒนาด้านปัญญานี้จะมีการพัฒนาอยู่หลายระดับ เช่น

3.1 ความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่ได้ยิน ได้ฟังมา หรือที่เล่าเรียนมาและรับการถ่ายทอด ศิลปวิทยาการ ตลอดจนข้อมูลข่าวสารต่างๆ อย่างมีประสิทธิภาพ

3.2 การรับรู้ประสบการณ์และเรียนรู้สิ่งต่างๆ อย่างถูกต้องตามเป็นจริง ไม่บิดเบือน หรืออคติด้วยความรัก ความซ้ง และเพราะความกลัว

3.3 การคิดพินิจพิจารณาวิญญ์อย่างมีวิจารณ์ญาณ ด้วยการใช้ปัญญาที่บริสุทธิ์ อิศระไม่ถูกกิเลส เช่น ความอยากได้ผลประโยชน์ และความเกลียดช้งเข้าครอบงำ

3.4 การรู้จักมอง รู้จักคิด มีหลักการคิด มีวิธีคิดที่จะเข้าถึงความจริง และได้คุณประโยชน์ มีโยนิโสมนสิการ อย่างที่เรียกว่ามองเป็น คิดเป็น เช่น รู้จักวิเคราะห์ แยกแยะ สืบสาว หาเหตุปัจจัยของสิ่งเกิดขึ้น ดำรงตั้งอยู่และแปรเปลี่ยนสภาวะไป

3.5 การรู้จักจัดการ ดำเนินการ ทำกิจให้สำเร็จ ฉลาดในวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย

3.6 มีความสามารถในการแสวงหา เลือักคัดจัดสรรประมวลความรู้ คิดได้ชัดเจน และสามารถนำความรู้ที่มีอยู่มาเชื่อมโยงสร้างเป็นเครือข่ายความรู้และสร้างเป็นความรู้ความคิดใหม่เพื่อใช้ในการแก้ปัญหาและสร้างสรรค์

3.7 มีความรู้แจ้งเข้าถึงความจริงของโลกและชีวิต รู้เท่าทันกับธรรมดา หรือกับ ธรรมชาติทั้งหลาย ที่ทำให้วางใจถูกต้องต่อทุกสิ่งทุกอย่าง สามารถแก้ปัญหาชีวิต ขจัดความทุกข์ ในจิตใจของตนเองได้ หลุดพ้นจากความยึดติดในสิ่งทั้งหลาย จิตไม่ถูกบีบคั้นครอบงำกระทบกระทั่ง ด้วยความผันผวนปรวนแปรของสิ่งต่างๆ หลุดพ้นเป็นอิสระ อยู่เหนือกระแสโลก

หากกล่าวโดยสรุปแล้ว ปัญญา 2 ด้านที่สำคัญ คือปัญญาเข้าถึงความจริงแห่งธรรมดา ของธรรมชาติ และปัญญาที่สามารถใช้ความรู้ นั้น จัดตั้งวางระบบแบบแผนของการดำเนินชีวิตได้ และ สังคมของมนุษย์ได้ประโยชน์สูงสุดจากความจริงนั้น (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546ข : 121)

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วเราจะเห็นได้ว่า หน้าที่โดยตรงของการศึกษานั้นเป็นตัว แก้ปัญหา ถ้าการศึกษาผิดพลาด กลายเป็นตัวก่อปัญหา เราก็ต้องมาแก้ไขปัญหาที่ตัวการศึกษา เพื่อให้

ได้การศึกษาที่ถูกต้อง ให้เป็นการศึกษาที่แท้จริงที่จะเป็นตัวแก้ปัญหา (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546ข : 4) ยิ่งตอนนี้ ทางกระทรวงศึกษาธิการ ได้มอบหมายให้มหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้งสองแห่ง เป็นผู้จัดทำหลักสูตรวิชาพระพุทธศาสนา เพื่อใช้สอนวิชาพระพุทธศาสนา ในหลักสูตรการศึกษาของชาติ และจัดเนื้อหาวิชาพระพุทธศาสนาเข้าสอนบูรณาการใน 8 กลุ่มสาระการเรียนรู้ (8 กลุ่มวิชา) ในระดับ การศึกษาขั้นพื้นฐาน คือจาก ประถมศึกษาปีที่ 1 ถึงมัธยมศึกษาปีที่ 6 เราเคยท้วงติงเขาพอเอาเข้าจริง ๆ เรามีความสามารถทำได้หรือไม่ งานนี้กำลังท้าทายมหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้งสองแห่งอยู่ในขณะนี้

การศึกษาสงเคราะห์ หมายถึง การจัดการศึกษาเพื่อช่วยเหลือเกื้อกูล และการช่วยเหลือ เกื้อกูลการศึกษา หรือสถาบันการศึกษาอื่น นอกจากการศาสนศึกษา หรือบุคคลที่กำลังศึกษา โดยแบ่ง ออกเป็น 4 ประเภท คือ 1. โรงเรียนพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์ 2. โรงเรียนสงเคราะห์เด็กยากจน ตามพระราชประสงค์ 3. โรงเรียนการกุศลของวัดในพระพุทธศาสนา 4. ศูนย์อบรมเด็กก่อนเกณฑ์ในวัด

1. โรงเรียนพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์ วัดอุประสงค์เพื่อเป็นศูนย์ศึกษาพระพุทธศาสนา วันอาทิตย์ สำหรับเด็ก เยาวชน และประชาชนทั่วไปที่จะเข้ามาศึกษาในหลักสูตรธรรมศึกษาชั้นตรี โท เอก วิปัสสนากัมมัฏฐาน วิชาเสริมในหลักสูตรกระทรวงศึกษาธิการ และวิชาที่เยาวชนสนใจ เพื่อเป็น ศูนย์การเรียนรู้ทางพระพุทธศาสนาของชุมชน และเป็นศูนย์กลางในการเผยแพร่หลักธรรมคำสอนทาง พระพุทธศาสนา ให้เด็กเยาวชนและประชาชนได้เข้าถึงหลักธรรมและวิถีปฏิบัติตามหลักธรรมที่ถูกต้อง และเพียงพอเพื่อเป็นแหล่งสืบค้นทางภูมิปัญญาท้องถิ่นประวัตินุชนศิลปวัฒนธรรมการศึกษาและ พระพุทธศาสนาโดยจัดเป็นห้องสมุดทางพระพุทธศาสนาเพื่อเป็นศูนย์กลางของชุมชนในการจัดกิจกรรม ในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาอีกด้วย

2. โรงเรียนสงเคราะห์เด็กยากจนตามพระราชประสงค์ เป็นโรงเรียนอยู่ในสังกัด สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาของเอกชน อยู่ในพระบรมราชานุเคราะห์ และเป็นโรงเรียน สงเคราะห์เด็กยากจนตามพระราชประสงค์ เพื่อให้พระภิกษุสามเณรได้ดำเนินการกิจการคณะสงฆ์ เพื่อพัฒนาส่งเสริมและสงเคราะห์เด็กและเยาวชนเพื่อให้เขาเหล่านั้นมีโอกาสใกล้้วดาวารามยิ่งขึ้น

3. โรงเรียนการกุศลของวัดในพระพุทธศาสนา แต่เดิมเป็นโรงเรียนราษฎร์ของวัด โดยที่ วัดจัดตั้งเป็นมูลนิธิของวัดเพื่อช่วยเหลือประชาชนเป็นหลัก

4. ศูนย์อบรมเด็กก่อนเกณฑ์ในวัด กำหนดแนวทางหลักการดำเนินการไว้ดังนี้ 1) การเป็น โรงเรียนที่จัดขึ้นเพื่อการกุศล ไม่เก็บค่าธรรมเนียม 2) สอนเด็กก่อนเกณฑ์ทั้งชายและหญิง อายุตั้งแต่ 3-5 ปี 3) ครูสอน คือ พระภิกษุ สามเณร ฆราวาส ครูช่วยสอนและครูพี่เลี้ยง

ตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบันพระสงฆ์ได้ทำหน้าที่ให้ความอนุเคราะห์ในด้านการศึกษา ทั้งส่วนที่จัดการศึกษาเองโดยตรง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่ทางรัฐบาลไม่สามารถจัดการศึกษาบริการ ได้ทั่วถึง อันได้แก่ กลุ่มประชากรที่ด้อยโอกาสทางสังคม ด้อยโอกาสทางด้านเศรษฐกิจ เป็นเหตุให้

ด้วยโอกาสทางการศึกษา ก็ได้อาศัยพระสงฆ์ให้การศึกษา ในขณะที่ศึกษาก็ไม่ต้องใช้งบประมาณจากรัฐบาล แต่ใช้ทุนจากประชาชนโดยตรง ทั้งที่อยู่อาศัย อาหารและในการใช้จ่าย แม้จะมีส่วนหนึ่งที่เรียนจบแล้ว ที่ทางฝ่ายคณะสงฆ์ยังไม่ได้ใช้งาน แล้วท่านเหล่านั้นลาสมณเพศออกไปก็ไปทำงานให้ทางรัฐบาล โดยที่รัฐไม่ต้องลงทุน หากมองอย่างนี้แล้วจะเห็นได้ว่าคณะสงฆ์ได้ช่วยเหลือสงเคราะห์รัฐบาลด้วยไม่เพียงแต่ได้ช่วยอนุเคราะห์กับประชาชนกลุ่มที่ด้วยโอกาสเพียงฝ่ายเดียว แต่อย่างไรก็ตามบทบาทของพระสงฆ์ในการศึกษาสงเคราะห์นี้ อาจมองได้ทั้งที่เป็นระบบ คือจัดตั้งโรงเรียนมีการจัดการเรียนการสอน มีหลักสูตรที่แน่นอน และอีกที่จัดอย่างไม่เป็นระบบ อาจเป็นลักษณะการให้ทุนสนับสนุนการศึกษา การให้ทุนในสร้างอาคารเรียน ให้ทุนซื้อสื่อการเรียนการสอน อุปกรณ์ทางการศึกษา ให้ทุนการศึกษากับครูเพื่อพัฒนาครูในสาขาวิชาที่ขาดแคลน ให้ทุนการศึกษาแก่เด็กผู้ขาดแคลนทุนทรัพย์ ฯลฯ

การเผยแพร่ คือ การทำให้ผู้อื่นรู้และเข้าใจหลักคำสอนของศาสนาให้ถูกต้อง ให้รู้จักประวัติความเป็นมาของศาสนา ให้เห็นการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ของศาสนา เมื่อรู้และเห็นแล้วใครมีศรัทธาจะนับถือหรือไม่ นั่นเป็นสิทธิของแต่ละคน ในที่นี้เราจะพูดถึงการเผยแพร่พระพุทธศาสนาให้แก่ชาวพุทธด้วยกัน ให้เป็นศาสนิกชนที่ดี รู้และเข้าใจหลักธรรมและสามารถปฏิบัติตามหลักธรรมได้ถูกต้องอีกด้วย การเผยแพร่พระพุทธศาสนามีดังนี้

1. ส่งเสริมและสนับสนุนพระธรรมทูตที่ปฏิบัติศาสนกิจทั้งในประเทศและต่างประเทศ ด้วยวิธีการและรูปแบบต่าง ๆ เพื่อให้การเผยแพร่พระพุทธศาสนาเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ โดยเฉพาะการฝึกอบรมก่อนและระหว่างปฏิบัติงาน รวมทั้งให้มีการประเมินผลเพื่อการพัฒนาการดำเนินการให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

2. ส่งเสริมและสนับสนุนการเผยแพร่พระพุทธศาสนาทั้งภาควิชาการและภาคปฏิบัติ โดยเน้นการนำหลักธรรมของพระพุทธศาสนาไปใช้ในชีวิตประจำวันจนเป็นนิสัย

3. ส่งเสริมให้วัดที่มีความพร้อมและสามารถจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมให้มากยิ่งขึ้นอย่างน้อย 1 ตำบลต่อ 1 สำนัก โดยสนับสนุนให้มีการจัดอบรมพระวิปัสสนาจารย์ให้สามารถนำหลักธรรมไปอบรมประชาชน เน้นการปฏิบัติธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา ทั้งโดยผู้สอนและผู้ศึกษา

4. ส่งเสริมให้พุทธศาสนิกชนจาริกแสวงบุญ ณ สักเวชนียสถาน แสสะถานที่สำคัญของพระพุทธศาสนา โดยจัดให้มีกฎหมายคุ้มครองและอำนวยความสะดวกที่เหมาะสม

บทบาทของพระสงฆ์ในด้านการเผยแพร่ แท้จริงแล้วบทบาทด้านนี้ พระสงฆ์ทุกรูปได้รับมอบหมายจากองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยตรง เพราะหน้าที่ของพุทธสาวก คือมีหน้าที่ศึกษาเรียนรู้คำสอนให้เกิดความรู้ความเข้าใจ แล้วปฏิบัติตามพระธรรมคำสอนนั้นแล้วต้องสอนผู้อื่นให้ปฏิบัติตามด้วย นี่จึงได้ชื่อว่าพระสงฆ์สาวก

การให้การอบรม การสอน การเผยแพร่เป็นหน้าที่หลักของพระสงฆ์ที่สำคัญ ที่พระสงฆ์ปฏิบัติมาเป็นปกติอยู่แล้ว ทั้งที่เรียกว่าการเทศน์ แสดงธรรม หรือการปาฐกถาก็ตาม ซึ่งประชาชนทั่วไปให้ความเคารพและสนใจที่จะฟังสาระที่พระสงฆ์เป็นผู้ให้อยู่แล้ว และนับเป็นการศึกษาที่เข้าถึงประชาชนชาวบ้านได้อย่างกว้างขวาง ส่วนในเนื้อหาสาระที่พระสงฆ์ให้แก่ประชาชนจะแตกต่างกันตามโอกาสและวาระต่าง ๆ แต่สิ่งที่เป็นธรรมะหรือคำสอนที่เป็นพระพุทธศาสนาที่นับได้ว่าเป็นสาระในพระพุทธศาสนานั้น เป็นเนื้อหาที่เป็นความจริงที่มีอยู่ที่เกิดขึ้นเป็นปกติ เพราะแท้ที่จริงแล้ว คำว่า “ธรรม” นั้นก็คือ “ธรรมชาติ” นั่นเอง (รศ.ดร.วินัย วิจารณ์านนท์, 2538 : 168)

บทบาทด้านการเผยแพร่ที่เป็นปกติจนประชาชนมองเป็นวิถีชีวิตหรือเป็นกิจวัตรของพระสงฆ์ ก็คือ การแสดงธรรมในวันพระ ในเทศกาลวันสำคัญ พระสงฆ์ได้โอกาสในการแสดงธรรม การเผยแพร่ธรรมอยู่เป็นประจำ และในรูปแบบที่ไม่เป็นรูปแบบ กล่าวคืออาจจะใช้วิธีการพูดคุยสนทนา ในโอกาสพบปะ จะเป็นการเผยแพร่โดยไม่เป็นกิจลักษณะ แต่ก็แฝงด้วยให้ข้อคิดทางธรรม หรือในโอกาสที่ประชาชนมาทำบุญวันเกิดแล้วขอพรจากพระสงฆ์ มาถวายสังฆทานแล้วพระสงฆ์ก็ให้พรในช่วงเวลาสั้น ๆ เป็นการสอนโดยที่ผู้รับไม่รู้ว่าคุณสอน แต่ได้ซึมซับเอาคำสอน เอาคติธรรม ได้เกิดการเรียนรู้พระธรรมคำสอน หากพระสงฆ์สำนึกตระหนักในบทบาทเหล่านี้อย่างจริงจัง พระสงฆ์จะมีโอกาสในการเผยแพร่ธรรมและได้เข้าถึงประชาชน โดยไม่ยากเลย และไม่ต้องรอเทศกาลสำคัญใด ๆ ทั้งสิ้น ในความเห็นส่วนตัวแล้วรูปแบบโอกาสใดไม่สำคัญ แต่ประเด็นสำคัญอยู่ที่ผู้ฟังเกิดการเรียนรู้ (Learning) จุดที่ต้องการคือให้ผู้ฟังได้เกิดการเรียนรู้จะให้ใครเป็นศูนย์กลางก็แล้วแต่อยากจะกล่าวด้วยว่าขอให้การเรียนรู้เป็นศูนย์กลาง (Learning Center) อันเป็นจุดที่ต้องการให้เกิดกับผู้ฟัง ที่จะเปลี่ยนแห่งพฤติกรรมของคน ว่าจะเปลี่ยนไปในทิศทางใด ให้เขาเรียนรู้ในด้านใด

การสาธารณูปการ หมายถึง การก่อสร้างและการบูรณปฏิสังขรณ์ กล่าวคือหมายถึง

1. ส่งเสริมให้มีการจัดทำแผนที่วัด โดยให้มีการแบ่งแยกเขตพุทธาวาส เขตสังฆาวาส และเขตต่าง ๆ เช่น เขตอภัยทาน ภายในวัด ให้ชัดเจนเป็นสัดส่วน ตามความเหมาะสมของวัดนั้น ๆ
2. ส่งเสริมให้วัดเป็นสถานที่สะอาด สงบ ร่มรื่น และร่มเย็น เหมาะสำหรับเป็นสถานที่ปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชน และเป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจเพื่อความสงบสุขของจิต
3. สนับสนุนให้วัดเป็นศูนย์กลางรวมกิจกรรมที่เป็นประโยชน์แก่วัดและชุมชน โดยรอบ เช่น เป็นศูนย์การศึกษาพระพุทธศาสนาและวิชาการต่าง ๆ ศูนย์การปฏิบัติศาสนกิจและการปฏิบัติธรรม เป็นธนาคารข้าว ศูนย์ฝึกวิชาชีพ ศูนย์กระจายข้อมูลข่าวสารที่เป็นประโยชน์แก่ชุมชน เป็นต้น
4. ส่งเสริมและถวายเป็นการอุปถัมภ์ให้วัดมีเสนาสนะที่มั่นคงแข็งแรง สวยงาม ประหยัด และปรับปรุงทัศนียภาพให้เหมาะสม ปราศจากมลพิษ

5. เร่งรัดและดำเนินการออกเอกสารสิทธิ์ที่ดินของวัดและหรือที่ธรณีสงฆ์ที่ศาสนสมบัติกลาง ให้มีขอบเขตที่ชัดเจน เพื่อป้องกันการบุกรุกพื้นที่ของพระพุทธศาสนา ซึ่งจะนำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างวัดและชาวบ้านต่อไป

6. ส่งเสริมจังหวัดที่มีความพร้อมให้จัดตั้งอนุพุทธมณฑลจังหวัด อย่างน้อยภาคละ 1 จังหวัด

บทบาทด้านนี้ของพระสงฆ์หากว่าไปแล้วนับว่ามีความสำคัญไม่น้อย เพราะต้องคำนึงถึงความเป็นเอกลักษณ์แห่งความเป็นไทย ความเป็นพระพุทธศาสนาอยู่ในที่ด้วย เพราะสร้างวัดสร้างศาสนวัตถุต้องให้เป็นเอกลักษณ์ที่ดำรงไว้ซึ่งความเป็นพุทธ คำว่าความเป็นพุทธกับความเป็นไทย นั้นหมายถึงสิ่งเดียวกันเพราะความเป็นไทยมาจากรากฐานของความเป็นพุทธ มาจากรากฐานแห่งความคิดอันเป็นพุทธ พระสงฆ์ต้องเป็นแบบอย่างในเชิงของการอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมไว้ เพราะวัฒนธรรม คือวิถีชีวิตของปวงชนชาวไทย

การสาธารณสงเคราะห์ หมายถึง การจัดกิจการอันเป็นสาธารณประโยชน์ ที่พระสงฆ์หรือวัดต่าง ๆ จัดทำอยู่ ในปัจจุบันแบ่งออกเป็น 4 แนวทาง คือ (พระครูศุภธรรมคุณ, 2556 : ออนไลน์)

แนวทางที่ 1 การเข้าไปบริหารจัดการ เป็นกิจการที่ดำเนินการหรือจัดทำโครงการขึ้นมาเอง ในลักษณะที่ทำเป็นกิจการประจำหรือชั่วคราว เช่น กิจการห้องสมุดเพื่อประชาชน การตั้งมูลนิธิ การตั้งกองทุน เพื่อช่วยเหลือคนยากจนหรือช่วยเหลือคราวประสบภัยพิบัติ การกำหนดเขตอภัยทาน หน่วยอบรมประชาชนประจำตำบล (อ.ป.ต.) เป็นต้น ซึ่งพระเข้าไปดำเนินการเอง

แนวทางที่ 2 การเข้าไปสนับสนุน เช่น การพัฒนาหมู่บ้านหรือชุมชน การจัดหาทุนเพื่อการสงเคราะห์ การช่วยเหลือทางราชการในการป้องกันและแก้ไขปัญหาอาชญากรรม เป็นต้น อาจเป็นการเกื้อกูลกิจการของภาครัฐหรือของภาคเอกชนในลักษณะของการเข้าไปมีส่วนร่วม เป็นต้น ซึ่งเป็นการทำกิจกรรมส่งเสริมหน่วยงานอื่นที่ทำอยู่ก่อนแล้ว

แนวทางที่ 3 การเข้าไปแสวงหาการมีส่วนร่วม เป็นการช่วยเหลือเกื้อกูลในส่วนของสาธารณสมบัติ โดยมุ่งเอาผลเพื่อส่วนรวมที่เป็นสาธารณที่เป็นวัตถุ เช่น การสร้างถนนหนทาง การขุดลอกคูคลอง การสร้างฌาปนสถาน การสร้างระบบประปาและระบบไฟฟ้าหรือเครื่องกำเนิดไฟฟ้า เป็นต้น ซึ่งเน้นที่สาธารณสมบัติส่วนรวมเป็นหลัก

แนวทางที่ 4 การเข้าไปแบบให้เปล่า เช่น การช่วยเหลือผู้ประสบภัยพิบัติ ไม่ว่าจะเป็นอุทกภัย วาตภัย อัคคีภัย การประสบอุบัติเหตุ การประสบภัยธรรมชาติ การสงเคราะห์คนชรา คนพิการ คนผู้ด้อยโอกาส หรือการสงเคราะห์โดยประการอื่น ๆ ทั้งในยามปกติและตามโอกาสที่มาถึง เป็นต้น ซึ่งเป็นความเมตตาเอื้ออาทรต่อผู้อื่น

บทบาทของพระสงฆ์ในด้านสาธารณสงเคราะห์ เรายังเห็นได้ชัดเจนว่า พระสงฆ์ที่มีบารมี มีเอกลาภมาก ๆ ท่านไม่ได้เก็บไว้เพียงตัวท่านเอง หากแต่ได้ช่วยสร้างโรงพยาบาล ที่ว่าการอำเภอ อนามัยตำบล ศาลาที่ประชุม ศาลาพักริมทาง ทำบ่อน้ำ ทำสะพาน ฯลฯ

หากมองลึกลงไปถึงการพัฒนาในด้านจิตใจ พระสงฆ์ได้พัฒนาจิตใจของคนในชุมชน จากคนที่ติดยาเสพติดให้เลิก จากที่เคยติดเหล้าให้เลิกเหล้า จากที่เคยติดการพนันให้เลิกจากการพนัน จากที่เคยลุ่มหลงในไสยศาสตร์ ที่เคยมงายให้รู้ใช้สติปัญญา จากความเห็นผิด (มิจฉาทิฐิ) ให้มีความเห็นที่ถูกต้อง (สัมมาทิฐิ) พระสงฆ์พัฒนาจิตใจของคนในชุมชนให้ขยันหมั่นเพียรในการทำมาหาเลี้ยงชีพ คือ หาและสอนให้ขยันเก็บออม ประหยัดใช้จ่ายอย่างรู้คุณค่า ไม่ฟุ่มเฟือย หรูหรา หลงตามค่านิยมที่ผิด ๆ (ค่านิยมที่ไม่่น่านิยม) สอนให้คนที่อยู่สังคม แต่สอนให้รู้จักเลือกคบคน โดยให้เลือกคบกับบัณฑิต ให้หลีกเลี่ยงจากคนพาล และสอนให้วางตนให้เหมาะสมกับภาวะแห่งตน รู้จักฐานะของตน

ศูนย์ศึกษาพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์

ศูนย์ศึกษาพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์ เริ่มจัดตั้งขึ้นครั้งแรกในประเทศศรีลังกา จากนั้นได้ขยายไปยังประเทศอื่นที่มีภิกษุชาวลังกาไปจัดตั้ง สำหรับประเทศไทยศูนย์ศึกษาพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์เริ่มกำเนิดขึ้นเมื่อประมาณปี พ.ศ.2496-2500 โดยพระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) สังฆมนตรีว่าการองค์การปกครอง (สมัยพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484) อธิบดีสงฆ์ (เจ้าอาวาส) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ องค์กรทุกตีสถานายกมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ ซึ่งมีสมณศักดิ์สุดท้ายเป็นที่สมเด็จพระพุทธาจารย์ ได้เดินทางไปดูกิจการพระพุทธศาสนาที่ประเทศพม่าและศรีลังกา เห็นพระสงฆ์ในประเทศพม่าและศรีลังกา จัดระบบการสอนศีลธรรมแก่เด็กและเยาวชน ได้ผลดีมาก และจัดการสอนเฉพาะวันอาทิตย์ เมื่อท่านเดินทางกลับมาประเทศไทย จึงได้ปรารภถึงการสอนศีลธรรมของพระสงฆ์ในประเทศพม่าและศรีลังกา แก่พระเจ้าหน้าที่บริหารและพระนิสิตของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และมีดำริว่า โรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์ สมควรจะได้จัดให้มีขึ้นในประเทศไทยบ้าง เพราะว่าเด็กและเยาวชนมีความสนใจในพระพุทธศาสนาอยู่แล้ว ซึ่งจะทำให้เป็นกำลังสำคัญของพระพุทธศาสนาต่อไปและยังเป็นการส่งเสริมในด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา อีกประการหนึ่งอีกทั้งเป็นให้โอกาสแก่เด็กและเยาวชนได้ศึกษาและรู้จักหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ได้ถูกต้องตามสมควรแก่วัยของตนประกอบกับในสมัยนั้นพระเจ้าหน้าที่และพระนิสิตของมหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้นำบุตรหลานของข้าราชการ พ่อค้า และประชาชนทั่วไปที่สนใจมาฟังบรรยาย ฟีกสมาธิในวันอาทิตย์ ซึ่งพากันวิ่งเล่นบริเวณลานอโศก วัดมหาธาตุฯ มาเล่านิทานและสอนธรรมะ นอกจากนั้นทางโรงเรียนและมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ได้อาราธนาพระสงฆ์ ดังกล่าวไปสอนธรรมะ อบรมศีลธรรมแก่นักเรียนและนักศึกษาอีกด้วย ดังนั้น พระเจ้าหน้าที่และพระนิสิต มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จึงได้ดำเนินการขออนุมัติต่อ ทางสภามหาวิทยาลัย เพื่อเปิดสอน

โรงเรียนพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์ขึ้น ได้รับอนุมัติให้เปิดทำการสอน เมื่อ 13 กรกฎาคม 2501 จึงนับได้ว่าเป็นโรงเรียนพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์แห่งแรกในประเทศไทย หลังจากนั้นก็ได้ได้รับความสนใจมีการจัดตั้งขยายไปยังวัดต่าง ๆ ทั่วประเทศ (พระณัฐวุฒิ สุทธิโคตร, 2555 : 17)

หลักการดำเนินงานศูนย์ศึกษาพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์ของกรมศาสนา

ศูนย์ศึกษาพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์ เป็นแหล่งการเรียนรู้พัฒนาคุณธรรม จริยธรรมของชุมชนด้วยการส่งเสริมสนับสนุนให้เด็ก เยาวชนและประชาชนได้เข้ามาศึกษาพระพุทธศาสนา ซึ่งนับเป็นการพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในชุมชนเป็นแหล่งเรียนรู้ศีลธรรมศึกษาอบรม และสร้างจิตสำนึกให้เห็นคุณค่าของพระพุทธศาสนาแต่แรกเริ่ม นับเป็นวิธีการในรูปแบบประเพณีไทยอย่างหนึ่งได้รักษาพระพุทธศาสนาให้ดำรงมั่นคงอยู่ได้ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันดังนั้น บทบาทหน้าที่ของศูนย์ศึกษาพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์มีการดำเนินการ (กรมการศาสนา, 2550 : 1-3) ดังนี้

1. เป็นศูนย์การเรียนรู้ทางพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์และปลูกฝังศีลธรรมของชุมชนกลุ่มเป้าหมาย ได้แก่ เด็ก เยาวชน และประชาชน ได้เข้าถึงหลักธรรม และวิธีปฏิบัติตามหลักธรรมที่ถูกต้อง
2. ใช้หลักสูตรศึกษาทั้งตรี-โท-เอก โดยเปิดทำการเรียนการสอน ซึ่งแล้วแต่สภาพความเหมาะสมของแต่ละศูนย์
3. สอนเสริมให้วิชาที่เด็ก เยาวชน และประชาชนที่ให้ความสนใจเป็นพิเศษ ซึ่งจะหลากหลายตามความสนใจของผู้เรียน เช่น สุขศึกษา พลศึกษา ทัศนศิลป์ ดนตรี และนาฏศิลป์ สังคมศึกษา คอมพิวเตอร์ ภาษาไทย เป็นต้น โดยจะมีการสอดแทรกเรื่องคุณธรรม จริยธรรม/ความรู้ทางพระพุทธศาสนาทุกวิชา ทั้งนี้แล้วแต่ศักยภาพของศูนย์ศึกษาพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์
4. ศูนย์ศึกษาพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์จะเปิดทำการสอนโดยรับผู้เรียนไม่จำกัดจำนวนในห้องเรียนห้องละไม่เกิน 40 คน ต่อห้อง เพื่อให้มีคุณภาพในการจัดการเรียนรู้ให้ทุกศูนย์สามารถให้ความรู้แก่ประชาชนทุกกลุ่มเป้าหมาย
5. เป็นศูนย์กลางของชุมชนในการจัดกิจกรรมทางพระพุทธศาสนาโดยศูนย์ศึกษาพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์มีบทบาทต่อการจัดกิจกรรมทางพระพุทธศาสนาส่งเสริมให้เกิดการเรียนรู้ทางพระพุทธศาสนา อนุรักษ์ สืบสาน วัฒนธรรมไทย ตลอดจนศาสนพิธีของชาวพุทธ ซึ่งการจัดกิจกรรมเป็นการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมเป็นการพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชนให้เป็นคนดีมีศีลธรรม

สาระวิชาในหลักสูตร

ตามประกาศกรมศาสนา เรื่อง การจัดชั้นเรียนและหลักสูตรการเรียนการสอนของศูนย์ศึกษาพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์ เมื่อวันที่ 30 สิงหาคม พ.ศ. 2550 เพื่อให้การดำเนินงานของ

ศูนย์ศึกษาพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพเกิดประสิทธิผล ในการปลูกฝัง คุณธรรมจริยธรรมเผยแผ่หลักธรรมสู่เด็ก เยาวชนและประชาชนให้เป็นคนดีมีคุณภาพของสังคมได้ กำหนดให้มีการจัดหลักสูตรการศึกษา (กรมการศาสนา, 2550 : 1-3) ประกอบด้วย

1. การจัดชั้นเรียน

การจัดชั้นเรียน แบ่งเป็น 3 ชั้น คือ ชั้นต้น ชั้นกลาง และชั้นสูง

2. จัดหลักสูตรการเรียนการสอน ดังนี้

2.1 ชั้นต้น

2.1.1 วิชาบังคับ คือ ธรรมศึกษาชั้นตรี

2.1.2 วิชาเลือก โดยเลือก 1 วิชา คือ 1) สุขศึกษาและพลศึกษา 2) ทักษะศิลป์ ดนตรี นาฏศิลป์ 3) สังคมศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม 4) ภาษาไทย 5) คณิตศาสตร์ 6) วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี 7) การงานและอาชีพ 8) ภาษาต่างประเทศ และ 9) คอมพิวเตอร์

2.1.3 กิจกรรมพัฒนาผู้เรียน โดยเข้าร่วมกิจกรรมที่ศูนย์จัดขึ้นไม่น้อยกว่าร้อยละ 80 ได้แก่ กิจกรรมส่งเสริมพระพุทธศาสนา เนื่องในโอกาสวันสำคัญ คือ วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา และวันเข้าพรรษา หรือวันสำคัญอื่น ๆ การแสดงตนเป็นพุทธมามกะ และกิจกรรมบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ต่าง ๆ ที่มุ่งเน้นให้เด็กและเยาวชนได้มีส่วนร่วม และปลูกฝังคุณธรรม จริยธรรม

2.2 ชั้นกลาง

2.2.1 วิชาบังคับ คือ ธรรมศึกษาชั้นโท

2.2.2 วิชาเลือก โดยเลือก 1 วิชา คือ 1) สุขศึกษาและพลศึกษา 2) ทักษะศิลป์ ดนตรี และนาฏศิลป์ 3) สังคมศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม 4) ภาษาไทย 5) คณิตศาสตร์ 6) วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี 7) การงานและอาชีพ 8) ภาษาต่างประเทศ และ 9) คอมพิวเตอร์

2.2.3 กิจกรรมพัฒนาผู้เรียน โดยเข้าร่วมกิจกรรมที่ศูนย์จัดขึ้น ไม่น้อยกว่า ร้อยละ 80 ได้แก่ กิจกรรมส่งเสริมพระพุทธศาสนา เนื่องในโอกาสวันสำคัญ คือ วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา และวันเข้าพรรษา หรือวันสำคัญอื่น ๆ การแสดงตนเป็นพุทธมามกะ และกิจกรรมบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ต่าง ๆ ที่มุ่งเน้น

2.3 ชั้นสูง

2.3.1 วิชาบังคับ คือ ธรรมศึกษาชั้นเอก

2.3.2 วิชาเลือก โดยเลือก 1 วิชา คือ 1) สุขศึกษาและพลศึกษา 2) ทักษะศิลป์ ดนตรี และนาฏศิลป์ 3) สังคมศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม 4) ภาษาไทย 5) คณิตศาสตร์ 6) วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี 7) การงานและอาชีพ 8) ภาษาต่างประเทศ และ 9) คอมพิวเตอร์

2.3.3 กิจกรรมพัฒนาผู้เรียน โดยเข้าร่วมกิจกรรมที่ศูนย์จัดขึ้น ไม่น้อยกว่า ร้อยละ 80 ได้แก่ กิจกรรมส่งเสริมพระพุทธศาสนา เนื่องในโอกาสวันสำคัญ คือ วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา และวันเข้าพรรษา หรือวันสำคัญอื่น ๆ การแสดงตนเป็นพุทธมามกะ และกิจกรรมบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ต่าง ๆ ที่มุ่งเน้น

พระสอนศีลธรรมในสถานศึกษา

กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรมได้จัดตั้งให้มีโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนขึ้น ซึ่งสอดคล้องกับยุทธศาสตร์การพัฒนาศาสนาและสังคมตามนโยบายของรัฐบาล ในการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างบ้าน วัด และ โรงเรียนให้กลับคืนสู่สังคมไทย เนื่องจากสภาพวิถีชีวิตของผู้คนในสังคมไทย ที่ต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงภายใต้กระแสสังคม เศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรม ทำให้เกิดภาวะสับสนในวิถีชีวิต ค่านิยม และภูมิคุ้มกันทางสังคมลดลง จนก่อเกิดการเบี่ยงเบนทางพฤติกรรม คือ ละเลยในคุณธรรม ศีลธรรม จริยธรรม ซึ่งปัญหาเหล่านี้ได้ส่งผลกระทบต่อเด็ก เยาวชน นักเรียน นักศึกษา ให้หลงผิดและมีพฤติกรรมที่เบี่ยงเบนไปในทางไม่พึงประสงค์ เช่น ขาดระเบียบวินัย เกี่ยวข้องยาเสพติด ทะเลาะวิวาท มีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควร และขาดวินัยในการดำเนินชีวิต ดังนั้นจึงจำเป็นต้องอย่างเร่งด่วนในการปลูกฝังกล่อมเกลาด้วยหลักธรรมทางศาสนาเพื่อสร้างภูมิคุ้มกันชีวิต ให้มีสำนึกผิดชอบชั่วดี มีสติพิจารณาสิ่งคิด มีจิตใจใฝ่ดีและมีพลังใจที่เข้มแข็ง แนวนโยบายของรัฐบาล โดยกำหนดกลุ่มเป้าหมายของการศึกษา ได้แก่ พระที่ได้รับคัดเลือกให้เข้าโครงการและผู้มีส่วนได้เสีย คือ ผู้บริหาร โรงเรียน ครูอื่นๆ ผู้ปกครองและนักเรียน จาก 5 ภาคภูมิศาสตร์ ครอบคลุม 5 ระดับการศึกษา คือ 1) ประถมศึกษาตอนต้น 2) ประถมศึกษาตอนปลาย 3) มัธยมศึกษาตอนต้น 4) มัธยมศึกษาตอนปลาย และ 5) อาชีวศึกษา (มหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่, 2551 : 1)

จัดกิจกรรมในวันสำคัญ

กิจกรรมด้านการอนุรักษ์และเผยแพร่ศาสนาและวัฒนธรรม บทบาทของวัดในการอนุรักษ์และเผยแพร่ศาสนาและวัฒนธรรมวัดมีบทบาทในการเป็นศูนย์กลางในการจัดกิจกรรมในวันสำคัญต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนา เช่น วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา เป็นต้น วันสำคัญของชาติ เช่น วันพ่อ วันแม่ วันเทศกาลสำคัญ เช่น วันเข้าพรรษา วันออกพรรษา เพื่อให้พุทธศาสนิกชนทุกคนที่นับถือศาสนาพุทธได้มาสืบสานประเพณีและวัฒนธรรมของไทยที่มีมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

กิจกรรมด้านการเผยแพร่ศาสนธรรม ได้แก่ การจัดให้มีการเผยแพร่ธรรมะทางสื่อมวลชน เช่น วิทยุ โทรทัศน์ สื่อสิ่งพิมพ์ จัดให้พระภิกษุและสามเณรออกเยี่ยมและเผยแผ่ธรรมะให้แก่ประชาชนตามหมู่บ้าน จัดให้มีการทำบุญตักบาตรในทุก ๆ วันพระ

กิจกรรมด้านศาสนศึกษาเพื่อประชาชน ได้แก่ การจัดหน่วยพุทธมามกะผู้เยาว์ขึ้นในวัด การเปิดสอนธรรมศึกษาแก่ประชาชนและเยาวชนผู้สนใจ การจัดค่ายอาสา ปลูกป่า เลี้ยงอาหาร ผู้ด้อยโอกาส กิจกรรมเข้าค่ายพุทธบุตรหรือค่ายคุณธรรม

จากการศึกษาแนวคิดสรุปได้ว่า การพัฒนาวัดให้เป็นศูนย์กลางชุมชนจำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือทั้งทางคณะสงฆ์ด้วยความตระหนักถึงความสำคัญในการทำให้วัดเป็นศูนย์กลางชุมชน คือ ทำวัดให้เป็นศูนย์กลางชุมชนอย่างต่อเนื่องและยั่งยืน (กองพุทธศาสนนิเทศ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2555 : ออนไลน์)

บทบาทของโรงเรียน

โรงเรียนในการวิจัยครั้งนี้คือ โรงเรียนวิถีพุทธ หมายถึง โรงเรียนระบบปกติทั่วไปที่นำหลักธรรมพระพุทธศาสนามาใช้หรือประยุกต์ใช้ในการบริหารและการพัฒนาผู้เรียน โดยรวมของสถานศึกษา เน้นกรอบการพัฒนาตามหลักไตรสิกขาอย่างบูรณาการ

โรงเรียนวิถีพุทธซึ่งเป็นนวัตกรรมรูปแบบหนึ่งในโรงเรียนรูปแบบใหม่ ที่จะช่วยผลักดันให้เด็กและเยาวชนไทยสามารถพัฒนาตามศักยภาพ เป็นคนดี คนเก่งของสังคม และสามารถดำรงชีวิตได้อย่างมีความสุข โรงเรียนวิถีพุทธ คือ โรงเรียนระบบปกติทั่วไปที่นำหลักธรรมพระพุทธศาสนามาใช้หรือประยุกต์ใช้ในการบริหารและพัฒนาผู้เรียน โดยรวมของสถานศึกษา เป็นกรอบการพัฒนาตามหลักไตรสิกขาอย่างบูรณาการ จุดเน้นโรงเรียนวิถีพุทธดำเนินการพัฒนาผู้เรียนโดยใช้หลักไตรสิกขา คือ สิล สมาธิ ปัญญา อย่างบูรณาการ ผู้เรียนได้เรียนรู้ผ่านการพัฒนาการ “กิน อยู่ ดู ฟัง” เป็น คือ มีปัญญา รู้เข้าใจในคุณค่าแท้ ใช้กระบวนการทางวัฒนธรรมแสวงปัญญา และมีวัฒนธรรมเมตตา เป็นฐานการดำเนินชีวิตโดยมีผู้บริหารและคณะครูเป็นกัลยาณมิตรการพัฒนาโดยเน้นการจัดสภาพทุก ๆ ด้านเพื่อสนับสนุนให้ผู้เรียนพัฒนาตามลักษณะแห่งปัญญาวัตรธรรม 4 ประการ คือ การอยู่ใกล้ชิดคนดี การเอาใจใส่ศึกษาโดยมีหลักสูตรการเรียนการสอนที่ดี การมีระบบการคิดวิเคราะห์ พิจารณาหาเหตุผลที่ได้อย่างถูกวิธี และความสามารถนำความรู้ไปใช้ในชีวิตได้ถูกต้องเหมาะสม (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, 2546 : 1 - 5)

การดำเนินการตามกิจกรรมตามบทบาทของโรงเรียน แบ่งการดำเนินการไว้ 5 ด้าน ประกอบด้วย

1. ด้านกายภาพ คือ สถานศึกษาจะต้องจัดอาคารสถานที่ สภาพแวดล้อม ห้องเรียน และแหล่งเรียนรู้ที่ส่งเสริมการพัฒนา สิล สมาธิ และปัญญา เช่นมีศาลาพระพุทธรูปเด่นเหมาะสมที่จะชวนให้ระลึกถึงพระรัตนตรัยอยู่เสมอ มีมุมหรือห้องให้ศึกษาพุทธธรรม บริหารจิต เจริญภาวนาเหมาะสม

หรือมากพอที่จะบริการผู้เรียน หรือการตกแต่งบริเวณให้เป็นธรรมชาติหรือใกล้ชิดธรรมชาติ ชวนมีใจสงบ และส่งเสริมปัญญา เช่น ร่มรื่น มีป้ายนิเทศ ป้ายคุณธรรม ดูแลเสียงต่าง ๆ มิให้อีกทีก็ ถ้าเปิดเพลงกระจายเสียงก็พิถีพิถันเลือกเพลงที่ส่งเสริมสมาธิ ประเทืองปัญญา เป็นต้น

2. ด้านกิจกรรมพื้นฐานวิถีชีวิต คือ สถานศึกษาจัดกิจกรรมวิถีชีวิต ประจำวัน ประจำสัปดาห์ หรือในโอกาสต่าง ๆ เป็นภาพรวมทั้งสถานศึกษา ที่เป็นการปฏิบัติบูรณาการทั้ง ศิล สมาธิ และปัญญา โดยเน้นการมีวิถีชีวิตหรือวัฒนธรรมของ การกิน อยู่ ดู ฟัง ด้วยสติสัมปชัญญะ เพื่อเป็นไปตามคุณค่าแท้ของการดำเนินชีวิต โดยมีกิจกรรมตัวอย่างดังนี้

2.1 มีกิจกรรมสวดมนต์ไหว้พระ ก่อนเข้าเรียนและก่อนเลิกเรียนประจำวัน (เพื่อใกล้ชิดศาสนา)

2.2 มีกิจกรรมรับศีล หรือทบทวนศีลทุกวัน อาจเป็นบทกลอนหรือเพลง เช่นเดียวกับกิจกรรมแผ่เมตตา (เพื่อให้ตระหนักถึงการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสันติสุข)

2.3 มีกิจกรรมทำสมาธิรูปแบบต่าง ๆ เช่น นั่งสมาธิ ท่องอาขยานเพื่อสมาธิ สวดมนต์สร้างสมาธิ หรือทำสมาธิเคลื่อนไหวอื่น ๆ เป็นประจำวันหรือก่อนเรียน (เพื่อพัฒนาสมาธิ)

2.4 มีกิจกรรมพิจารณาอาหารก่อนรับประทานอาหารกลางวัน (เพื่อให้กินเป็นกินอย่างมีสติ มีปัญญาผู้เข้าใจ)

2.5 มีกิจกรรมจิตอาสาตบตีพิเศษปฏิบัติวินัยหรือศีล (เพื่อให้อยู่เป็น อยู่อย่างสงบสุข)

2.6 มีกิจกรรมประเมินผลการปฏิบัติธรรม (ศีล สมาธิ ปัญญา) ประจำวัน (เพื่อให้ อยู่เป็น)

2.7 มีการสวดมนต์ ฟังธรรมประจำสัปดาห์ หรือในวันพระ (เพื่อพัฒนาศีล สมาธิ ปัญญา)

2.8 มีกิจกรรมบันทึกและยกย่องการปฏิบัติธรรม (เน้นย้ำและเสริมแรงการทำความคิด)

2.9 ทุกห้องเรียนมีการกำหนดข้อตกลงในการอยู่ร่วมกัน โดยเข้าใจเหตุผลและประโยชน์ที่มีต่อการอยู่ร่วมกัน (พัฒนาศีล/วินัย ด้วยปัญญา) ฯลฯ

2.10 กิจกรรมในวันสำคัญทางศาสนา เช่น วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันเข้าพรรษา เป็นต้น

3. ด้านการเรียนการสอน คือ สถานศึกษามีการจัดหลักสูตรสถานศึกษา หรือจัดการเรียนการสอนที่บูรณาการพุทธธรรม เพื่อพัฒนาผู้เรียน ผ่านกิจกรรมการเรียนการสอนอย่างชัดเจน เพื่อเป็นการพัฒนาผู้เรียนด้วยหลักพุทธธรรมอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ เช่น

3.1 หลักสูตรสถานศึกษามีการกำหนดคุณลักษณะอันพึงประสงค์ และผลการเรียนรู้ที่คาดหวัง ที่สะท้อนการพัฒนาไตรสิกขาไปพร้อม ๆ กัน หรือ

3.2 การจัดหน่วยการเรียนรู้ทุกชั้นให้มีการบูรณาการพุทธธรรมในการเรียนรู้และปฏิบัติ หรือ

3.3 การจัดการเรียนรู้แต่ละครั้ง นำพุทธธรรมมาเป็นฐานในการคิด หรือเป็นเกณฑ์ตรวจสอบการเรียนรู้การปฏิบัติ หรือเชื่อมโยงการเรียนรู้สู่หลักธรรมในการพัฒนาตนและผู้อื่น

3.4 ประสานร่วมมือกับวัด/คณะสงฆ์ในการจัดการเรียนรู้ ทั้งสาระพระพุทธศาสนา และกลุ่มสาระหรือกิจกรรมอื่นๆ เพื่อส่งเสริมให้ผู้เรียนใกล้ชิดกับพระพุทธศาสนาในบริบทต่างๆ

ทั้งนี้กระบวนการจัดการเรียนรู้ควรมีลักษณะ “สอนให้รู้ ทำให้ดู อยู่ให้เห็น” โดยผู้เรียนมีกระบวนการเรียนรู้การพัฒนาทั้งด้านกาย (กายภาวนา) ด้านความประพฤติ (ศีลภาวนา) ด้านจิตใจ (จิตตภาวนา) และด้านปัญญา (ปัญญาภาวนา) โดยมุ่งให้นักเรียนมีคุณลักษณะ “กิน อยู่ ดู ฟัง เป็น” เพื่อให้เกิดประโยชน์ในการพัฒนาตนและสังคมโดยไม่เบียดเบียนผู้ใด และเกื้อกูลในการพัฒนาวัฒนธรรมแสงปัญญา และวัฒนธรรมเมตตา เช่น “การกิน อยู่เป็น” เพื่อยังประโยชน์ในดำรงชีวิตที่อยู่ได้เหมาะสมเป็นไปตามคุณค่าแท้ หรือ “การดู ฟังเป็น” เพื่อเน้นประโยชน์ในการเรียนรู้เพิ่มพูนปัญญา

4. ด้านบรรยากาศและปฏิสัมพันธ์ คือ สถานศึกษาส่งเสริมบรรยากาศของการใฝ่เรียนรู้และพัฒนาไตรสิกขา หรือส่งเสริมการมีวัฒนธรรมแสงปัญญา และมีปฏิสัมพันธ์ที่เป็นกัลยาณมิตรต่อกัน มีบรรยากาศของการเคารพอ่อนน้อม ยิ้มแย้มแจ่มใส การมีความเมตตา กรุณาต่อกัน ทั้งครูต่อนักเรียน นักเรียนต่อครู นักเรียนต่อนักเรียน และครูต่อครูด้วยกัน และสถานศึกษาส่งเสริมให้บุคลากรและนักเรียนปฏิบัติตนเป็นตัวอย่างที่ดีแก่ผู้อื่น เช่น การลด ละ เลิกอบายมุข การเสียสละ เป็นต้น

5. ด้านการบริหารจัดการ คือ สถานศึกษาโดยบุคลากรในสถานศึกษา ร่วมกับผู้ปกครองและชุมชน สร้างความตระหนักและศรัทธา รวมทั้งเสริมสร้างปัญญาเข้าใจในหลักการและวิธีดำเนินการโรงเรียนวิถีพุทธร่วมกัน ทั้งนี้ผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งครูและผู้บริหารเพียรพยายามสนับสนุนโดยลักษณะต่าง ๆ และการปฏิบัติตนเอง ที่จะสนับสนุนและเป็นตัวอย่างในการพัฒนาผู้เรียนตามวิถีชาวพุทธ สถานศึกษาวิเคราะห์จัดจุดเน้นหรือรูปแบบรายละเอียดโรงเรียนวิถีพุทธตามความเหมาะสมกับบริบทของสถานศึกษา ซึ่งแต่ละสถานศึกษาจะมีจุดเน้นและรายละเอียดรูปแบบที่แตกต่างกันได้ เช่น บางสถานศึกษาจะมีจุดเน้น ประยุกต์ไตรสิกขาในระดับชั้นเรียน (กระบวนการเรียนรู้รายวิชา) บางสถานศึกษาเน้นประยุกต์ในระดับกิจกรรมวิถีชีวิตประจำวันภาพรวม บางสถานศึกษาอาจทำทั้งระบบทุกส่วนของการจัดการศึกษาที่เป็นไปได้ (กระทรวงศึกษาธิการ, 2546 : 4)

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน ได้ดำเนินการ โรงเรียนวิถีพุทธตั้งแต่ พ.ศ. 2545 นับถึงปัจจุบัน พ.ศ. 2554 เป็นเวลา 8 ปีเต็ม อย่างเข้าสู่ปีที่ 9 ซึ่งขณะนี้มิมีโรงเรียนร่วมโครงการ

ในสังกัด สพฐ. ประมาณ 27,000 โรงเรียน ทั้งระดับประถม และโรงเรียนขยายโอกาส ที่ผ่านมา 8 ปี มีการพัฒนาผู้บริหาร ครู นักเรียน ทั้งที่ดำเนินการโดย สพฐ. หลายโครงการหลายพันคน ความมุ่งหวัง ในปีงบประมาณ 2553 (ตลอดปีการศึกษา 2554 พฤษภาคม 2554-มีนาคม 2555) โรงเรียนวิถีพุทธมี กระบวนการ กิจกรรมที่แสดงออกอย่างชัดเจน เพื่อสร้างความเป็น วิถีพุทธ ในวิถีชีวิตของนักเรียน ครู และผู้บริหารโรงเรียน ด้วยการปรับกระบวนการ กิจกรรม ในโรงเรียน ให้มีเกิดขึ้นอย่างน้อย 29 ประการ คือ 1) มีป้ายโรงเรียนวิถีพุทธ 2) มีพระพุทธรูปหน้าโรงเรียน 3) มีพระพุทธรูปประจำห้องเรียน 4) มีห้อง พระพุทธศาสนา หรือลานธรรม 5) มีพระพุทธรูปสถานสุภามิตตวาทะธรรม พระราชดำรัสติดตามที่ต่างๆ 6) มีความสะอาด สงบ ร่มรื่น 7) ไม่มีสิ่งเสพติด เหล้า บุหรี่ ในโรงเรียน 8) บริหารจิต เจริญปัญญา ก่อนเข้าเรียน เข้า บ่าย ทั้งครู และ นักเรียน 9) บูรณาการวิถีพุทธ ทุกกลุ่มสาระ และในวันสำคัญทาง พระพุทธศาสนา 10) ครู พานักเรียนทำกิจกรรมจิตอาสาสัปดาห์ละ 1 ครั้ง 11) ครู ผู้บริหาร และนักเรียน ทุกคน ไปปฏิบัติศาสนกิจที่วัดเดือนละ 1 ครั้ง มีวัดเป็นแหล่งเรียนรู้ 12) ครู ผู้บริหาร และนักเรียน ทุกคน เข้าค่ายปฏิบัติธรรมอย่างน้อยปีละ 1 ครั้ง 13) รักษาศีล 5 14) ยิ้มง่าย ไหว้สวย กราบงาม 15) ก่อนรับประทานอาหารจะมีการพิจารณาอาหาร รับประทานอาหารไม่ดั่ง ไม่หก ไม่เหลือ 16) ประหยัดออม ถนอมใช้ เงิน และสิ่งของ 17) มีนิสัยใฝ่รู้ สู้สิ่งยาก 18) ใส่เสื้อขาวทุกคน 19) ทำบุญ ใ้บาตร ฟังเทศน์ 20) รับประทานอาหารมังสวิรัตินึ่งมือกลางวัน 21) สวดมนต์แปล 22) ไม่มีอาหารขยะ ขายในโรงเรียน 23) ไม่ดู ค่า นักเรียน 24) บริหารจิต เจริญปัญญา ก่อนการประชุมทุกครั้ง 25) ชื่นชม คุณความดี หน้าเสาธงทุกวัน 26) โสมรุมเพื่อสะท้อนความรู้สึก เช่น ความรู้สึกที่ได้ทำความดี 27) ผู้บริหาร ครู นักเรียน มีสมุดบันทึกความดี 28) ผู้บริหาร ครู นักเรียน สอบได้ธรรมศึกษาตรี เป็นอย่างน้อย 29) มีพระมาสอนอย่างสม่ำเสมอ (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, 2553)

ลักษณะการเกื้อกูลสัมพันธ์ โรงเรียนวิถีพุทธและชุมชน

ลักษณะของการร่วมมือ ทั้งสถานศึกษา บ้าน วัด และสถาบันต่างๆ ในชุมชน ด้วยศรัทธา และฉันทะที่จะพัฒนาทั้งนักเรียน และสังคม ตามวิถีแห่งพุทธธรรม เพื่อประโยชน์สุขร่วมกัน การพัฒนาบุคลากรและคุณลักษณะบุคลากร การพัฒนาโรงเรียนวิถีพุทธแม้จะยึดผู้เรียนเป็นสำคัญ แต่บุคลากร โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้บริหารและครู มีความสำคัญอย่างยิ่งที่จะเป็นปัจจัยให้ผู้เรียนพัฒนาได้ อย่างดี ทั้งการเป็นผู้จัดการเรียนรู้ และการเป็นแบบอย่างที่ดีในวิถีชีวิตจริงในลักษณะ สอนให้รู้ ทำให้ดู อยู่ให้เห็น การพัฒนาบุคลากรของสถานศึกษามีความจำเป็นต้องดำเนินการอย่างต่อเนื่องหลากหลาย วิธีการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการส่งเสริมการปฏิบัติธรรมในชีวิตประจำวัน ทั้งนี้เพื่อให้บุคลากรมีคุณลักษณะ ที่ดีตามวิถีพุทธ เช่น ศรัทธาในพระพุทธศาสนา และพัฒนาตนให้ดำเนินชีวิตที่ดีงาม ละ เลิกอบายมุข การถือศีล 5 เป็นต้น ความเป็นกัลยาณมิตรต่อศิษย์ และการเป็นแบบอย่างที่ดี เป็นต้น

จากแนวคิดดังกล่าวสรุปได้ว่า บทบาทของโรงเรียนในการดำเนินกิจกรรมได้ประสบผลสำเร็จจะต้องนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามาใช้หรือประยุกต์ใช้ในการบริหารและพัฒนาผู้เรียน โดยนำหลักไตรสิกขามาใช้อย่างบูรณาการ เพื่อให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ เกิดปัญญา เข้าใจ และพัฒนาคุณลักษณะของผู้เรียนไปในทางที่ดี และสามารถนำความรู้ไปใช้ในชีวิตได้ถูกต้องเหมาะสม

คุณลักษณะผู้เรียนตามหลักไตรสิกขา

หลักไตรสิกขา คือการศึกษา 3 ส่วน ซึ่งจัดลำดับเป็นศีล สมาธิ ปัญญา และเทียบมรรค ได้ดังนี้

- 1) ปัญญา คือ สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ และสัมมาสังกัปปะ ความคำริชอบ 2) ศีล คือ สัมมาวาจา วาจาชอบ สัมมากัมมันตะ การกระทำชอบ และสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ 3) สมาธิ คือ สัมมาวายามะ พยายามชอบ สัมมาสติ ระลึกรู้ชอบ และสัมมาสมาธิ จิตมั่นชอบ พร้อมกันนี้เมื่อมองเข้าไปในตัวคน ก็จะเห็นการทำงานขององค์กรต่าง ๆ ที่พัฒนางอกงามขึ้นไป อย่างประสานเสริมกันกับกระบวนการฝึกศึกษาแห่งไตรสิกขา ที่ปรากฏออกมาและสัมพันธ์กับภายนอก ซึ่งการพัฒนาขององค์กรภายในนี้ ก็คือการพัฒนาของชีวิต ซึ่งเป็นกระบวนการของธรรมชาติ ที่เดินไปตามวิถีแห่งมรรค และเมื่อพูดโดยผลรวมก็กล่าวได้ว่า มรรคนั้น เริ่มด้วยปัญญา และจบด้วยปัญญา คือ เบื้องต้นเริ่มด้วยความรู้ความเข้าใจที่เป็นความเชื่อตามเหตุผลก่อนซึ่งเรียกว่า สัมมาทิฏฐิ (Right Understanding) ความรู้ความเข้าใจนี้จะค่อย ๆ เจริญยิ่งขึ้น จนกลายเป็นการรู้ การเห็นด้วยปัญญาของตนจริง ๆ โดยสมบูรณ์ซึ่งเรียกว่าสัมมาญาณ ดังนั้นสัมมาทิฏฐิ จึงเป็นสะพานเชื่อมที่ทอดจากอวิชชาไปสู่วิชชา เมื่อเกิดสัมมาญาณมีวิชชาแล้ว ก็ย่อมหลุดพ้นเป็น สัมมาวิมุตติ

ระบบการฝึกของไตรสิกขา

ในระบบการฝึกศึกษาที่จัดเป็นช่วงกว้าง ๆ โดยมุ่งเอาสิ่งที่จะต้องปฏิบัติเด่นชัดเป็นตอน ๆ ซึ่งเรียงลำดับในรูปที่เรียกว่า ไตรสิกขา (The Threefold Training) คือ การศึกษาทั้ง 3 นั้น มีหัวข้อตามหลักดังนี้

1. อธิศีลสิกขา การฝึกศึกษาในด้านความประพฤติทางกาย วาจา และอาชีพ ให้มีชีวิตสุจริตและเกื้อกูล (Training in Higher Morality)
2. อธิจิตตสิกขา การฝึกสมาธิ หรือพัฒนาจิตให้เจริญได้ที่ (Training in Higher Mentality หรือ Concentration)
3. อธิปัญญาสิกขา การฝึกศึกษาในปัญญาสูงขึ้นไป ให้รู้คิดเข้าใจมองเห็นตามเป็นจริง (Training in Higher Wisdom)

มรรคที่จัดในรูปของไตรสิกขานี้ แสดงข้อปฏิบัติพร้อมบริบูรณ์ทุกอย่างที่จะให้เกิดผลสำเร็จตามกระบวนการพัฒนาคนจนถึงความดับทุกข์ จึงครอบคลุมกระบวนการแบบต่าง ๆ เหล่านั้นได้ทั้งหมด พูดอย่างได้เข้าใจง่าย ๆ ว่าเราองค์ประกอบทั้ง 8 ของมรรค จัดปรับใส่เข้าไปในระบบการศึกษาที่ครบองค์ 3 ของไตรสิกขา เมื่อฝึกคนให้ศึกษาหรือคนศึกษาโดยฝึกคนตามหลักไตรสิกขาก็ทำให้ชีวิตของเขาเจริญงอกงามก้าวไปในทางถูกต้อง ที่เรียกว่า “มรรค” ดังนั้นถ้าอาการศึกษาทั้ง 3 ของไตรสิกขา ใส่เข้าไปในตัวคน (หรือเอาคนใส่เข้าไปในกระบวนการของไตรสิกขา) ผลออกมาคือการเดินทางไปในทางหรือวิถีชีวิตดีงามแห่งมรรค หรือในการดำเนินชีวิตอันประเสริฐคือ “พรหมจริยะ” พูดสั้นที่สุดว่า ฝึกด้วยไตรสิกขาชีวิตก็เดินทางไปในมรรค ไตรสิกขานี้เรียกว่าเป็น “พหุลัมมิกถา” คือคำสอนธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงบ่อยและมีพุทธพจน์แสดงความต่อเนื่องกันของกระบวนการศึกษาฝึกอบรมที่เรียกว่า ไตรสิกขา ดังนี้ “ศีลเป็นอย่างไร สมาธิเป็นอย่างไร ปัญญาเป็นอย่างไร สมาธิที่ศีลบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตที่ปัญญาบ่มแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะโดยสิ้นเชิง คือ จากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ”

ไตรสิกขาในชีวิตประจำวัน

ศีล คู่ สมาธิ เมื่อประพฤติดี มีความสัมพันธ์งดงาม ได้ทำประโยชน์อย่างน้อยดำเนินชีวิตโดยสุจริต มั่นใจในความบริสุทธิ์ของตน ไม่ต้องกลัวต่อการลงโทษ ไม่สะดุ้งระแวงต่อการประทุษร้ายของคู่เวร ไม่หวั่นหวาดต่อเสียงตำหนิหรือความรู้สึกไม่ยอมรับของสังคม และไม่มี ความฟุ้งซ่านวุ่นวายใจเพราะความรู้สึกเดือดร้อนรังเกียจในความรู้สึกของตนเอง จิตใจก็เิบอิมขึ้นบานเป็นสุข ปลอดภัย สงบและแน่วแน่ มุ่งไปกับสิ่งที่คิด คำที่พูด และการที่ทำสมาธิ คู่ ปัญญา ยิ่งจิตไม่ฟุ้งซ่าน สงบ อยู่ตัว ไร้สิ่งขุ่นมัว สดใส มุ่งไปอย่างแน่วแน่เท่าใด การรับรู้การคิดพิจารณามองเห็นและเข้าใจในสิ่งต่าง ๆ ก็ยิ่งชัดเจน ตรงตามจริง แล่น คล่อง เป็นผลดีในทางปัญญามากขึ้น อุปมาในเรื่องนี้ เหมือนว่า ตั้งภาชนะ น้ำไว้ด้วยดีในที่เรียบร้อย ไม่ไปแกว่งสั่นหรือเขย่ามัน (มีศีล) เมื่อน้ำไม่ถูกรบกวน คน พัด หรือเขย่า สงบนิ่งผ่องใสต่าง ๆ ก็นอนกัน หายขุ่น น้ำก็ใส (มีสมาธิ) เมื่อน้ำใสก็มองเห็นสิ่งต่าง ๆ ได้ชัดเจน (เกิดปัญญา) ซึ่งในการปฏิบัติธรรมสูงขึ้นไปที่ถึงขั้นจะทำให้เกิดญาณอันรู้แจ้งเห็นจริง จนกำจัด อาสวกิเลสได้ก็ยิ่งต้องการจิตที่สงบนิ่ง ผ่องใสมีสมาธิแน่วแน่ยิ่งขึ้นไปอีก ถึงขนาดระงับการรับรู้ทางอายตนะต่างๆ ได้หมด เหลืออารมณ์หรือสิ่งที่กำหนดไว้ใช้งานแต่เพียงอย่างเดียว เพื่อทำการอย่างได้ผล จนสามารถกำจัดกวาดล้างตะกอนที่นอนกัน ได้หมดสิ้น ไม่ให้มีโอกาสขุ่นอีกต่อไป

องค์ 3 ของมรรคที่ต้องใช้อยู่เสมอ

มีองค์มรรคอยู่ 3 ข้อที่ต้องใช้เสมอ เพื่อดำเนินหรือเดินหนังก้าวไปด้วยดีในการปฏิบัติ โดยมีบทบาทสำคัญต้องเกี่ยวข้องและปฏิบัติร่วมพร้อมกันไปกับองค์มรรคข้ออื่น ๆ ทุกข้อ คือ

- 1) สัมมาทิฐิ คือ ความเห็นหรือเข้าใจถูกต้อง
- 2) สัมมาวายามะ คือ ความเพียรพยายามถูกต้อง และ

3) สัมมาสติ คือ สติถูกต้อง เหตุที่ต้องปฏิบัติร่วมกับข้ออื่นอยู่เสมอเห็นได้ง่ายด้วยการเปรียบเทียบกับการเดินทาง เพราะสัมมาทิฐิ เป็นเหมือนไฟส่องทางหรือเข็มทิศ ให้เห็นทางและมั่นใจในทาง อันถูกต้อง ที่จะนำไปสู่จุดหมาย สัมมาวายามะ เป็นเหมือนการออกแรงก้าวไป หรือแรงขับเคลื่อน ผลักดันให้วิ่งแล่น ไป ส่วนสัมมาสติ เป็นเหมือนเครื่องบังคับ เช่น พวงมาลัย หางเสือ เพื่อควบคุม ระวัง ให้การเดินทางอยู่ในเส้นทาง ถูกจังหวะ และหลบหนีพ้นภัย และการปฏิบัติในขั้นศีลก็ตาม ปัญญาที่ตาม จะต้องอาศัยองค์มรรค 3 ข้อนี้ ทุกขั้นตอน (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546 : 225-229)

องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา

มัชฌิมาปฏิปทา เป็นประมวลคำสอนภาคปฏิบัติคือ ระบบจริยธรรมทั้งหมดของพระพุทธศาสนา มัชฌิมาปฏิปทาจึงมีขอบเขตกว้างขวาง เป็นทางสายเดียวแต่มีองค์ประกอบ 8 อย่าง ดังนี้ 1) สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ (Right View หรือ Right Understanding) 2) สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ (Right thought) 3) สัมมาวาจา วาจาชอบ (Right Speech) 4) สัมมากัมมันตะ การกระทำชอบ (Right Action) 5) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ (Right Livelihood) 6) สัมมาวายามะ พยายามชอบ (Right Effort) 7) สัมมาสติ ระลึกชอบ (Right Mindfulness) และ 8) สัมมาสมาธิ จิตมั่นชอบ (Right Concentration) องค์ประกอบทั้ง 8 นี้ มิใช่ทาง 8 ทาง หรือหลักการที่ต้องยกขึ้นมาปฏิบัติให้เสร็จสิ้น ทีละข้อตามลำดับ แต่เป็นส่วนประกอบของทางสายเดียวกัน ต้องอาศัยกันและกัน เหมือนเกลียวเชือก 8 เกลียว ที่รวมกัน เข้าเป็นเชือกเส้นเดียวและต้องปฏิบัติเคียงข้างกันไปโดยตลอด ในทางปฏิบัติเมื่อจัดเป็นระบบการศึกษา ฝึกอบรมแบบช่วงกว้าง โดยถือว่าผู้ปฏิบัติมีความรู้ความเข้าใจพื้นฐานเป็นทุนเดิมที่จะเริ่มต้นก้าวออกเดิน ไปได้แล้ว การฝึกอบรมจึงเริ่มที่ความประพฤติหรือการแสดงออกภายนอกทางกายวาจา (ศีล) ก่อน แล้วพัฒนาขึ้นมาสู่การฝึกอบรมจิต (สมาธิ) จนถึงระดับสุดท้าย คือทำความรู้ความเข้าใจและการหยั่งเห็นความจริง (ปัญญา) ให้แก่กล้า จนพ้นอวิชชาตัณหาอุปาทานได้

ความหมายขององค์ประกอบแห่งมัชฌิมาปฏิปทา

เรื่องความหมายขององค์ประกอบแห่งมัชฌิมาปฏิปทาหรือเรียกง่าย ๆ ว่า องค์มรรคนี้ ควรทำความเข้าใจโดยทั่วไป ตามลำดับเป็นข้อ ๆ ดังนี้

1. สัมมาทิฐิ คำจำกัดความของสัมมาทิฐิที่พบบ่อยที่สุด คือ ความรู้ในอริยสัจ 4 ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฐิ คืออะไร ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้ เรียกว่า สัมมาทิฐิ” “รู้อกุศลและอกุศลมูลกับกุศล และกุศลมูล เมื่อใด อริยสาวกรู้ชัด ซึ่งอกุศล...อกุศลมูล...กุศล...และ กุศลมูล ด้วยเหตุเพียงนี้ เชื่อว่ามีสัมมาทิฐิ มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสแน่วแน่ในธรรมเข้าถึงสัจธรรมนี้แล้ว” “เห็นไตรลักษณ์ ภิกษุเห็นรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ซึ่งเป็นของไม่เที่ยง ว่าไม่เที่ยง”

สัมมาทิฐิในมรรคาแห่งการปฏิบัติ

ลำดับขั้นของการพัฒนาปัญญา (สัมมาทิฐิ)

สัมมาทิฐิเป็นจุดเริ่มต้นหรือเป็นตัวนำในการดำเนินตามมรรคาแห่งมัชฌิมาปฏิปทา และเป็นตัวยืนที่มีบทบาทอยู่ตลอดเวลาทุกขั้นตอนของการปฏิบัติระหว่างการดำเนินมรรคาตลอดสายนี้ สัมมาทิฐิ มิใช่เพียงเป็นที่อาศัย หรือเป็นตัวสนับสนุนองค์มรรคข้ออื่น ๆ ด้วยยังการดำเนินตามมรรค ก้าวหน้าไปเท่าใด สัมมาทิฐิก็ยิ่งอบรมบ่มตัวให้แข็งแกร่งชัดเจนมีกำลังบริสุทธิ์มากขึ้นเพียงนั้น และในที่สุดก็กลายเป็นตัวนำสำคัญที่นำเข้าถึงจุดมุ่งหมายปลายทางของมรรคา จนกล่าวได้ว่า สัมมาทิฐิเป็นจุดเริ่มต้นและจุดปลายสุดของมรรคา สัมมาทิฐิ ที่จุดเริ่มต้นที่เดียวก็ดีที่สุด ทางก็คืออาจมีลักษณะจำเพาะตัวที่แตกต่างจากลักษณะทั่วไปของสัมมาทิฐิตามความหมายทั่วไป กล่าวคือ สัมมาทิฐิที่จุดเริ่มต้น อาจยังมีลักษณะไม่พร้อมสมบูรณ์ที่จะควรนับว่าเป็นสัมมาทิฐิเต็มตามความหมาย และสัมมาทิฐิที่ปลายทางอาจมีคุณสมบัติแปรเปลี่ยนพิเศษออกไป จนควรเรียกชื่อเป็นอีกอย่างหนึ่งต่างหาก โดยที่สัมมาทิฐิเป็นลักษณะหนึ่งของปัญญา ซึ่งหมายความว่า ปัญญาเจริญขึ้นตามลำดับของการฝึกอบรมในมรรคานี้ การเจริญปัญญาสำหรับคนสามัญทั่วไปที่ต้องเรียนรู้ด้วยอาศัยคำแนะนำสั่งสอนจากผู้อื่น กระบวนการฝึกอบรมจะเริ่มต้นด้วยความศรัทธา ศรัทธานี้ อาจเป็นความเชื่อเพราะพอใจในเหตุผลเบื้องต้นของคำสอนนั้นและหรือความเชื่อในความมีเหตุผล หรือลักษณะอันสมเหตุสมผลน่าไว้วางใจของตัวผู้สอนเอง จากนั้นจึงมีการรับฟังคำสอน การศึกษาอบรมเกิดความเข้าใจเพิ่มพูนขึ้น มองเห็นเหตุผลที่ถูกต้องด้วยตนเอง คือ สัมมาทิฐิ เมื่อความเข้าใจเพิ่มพูน และแจ่มแจ้งชัดเจนขึ้นตามลำดับด้วยการลงมือปฏิบัติหรือพิสูจน์ด้วยประสบการณ์จนกลายเป็นการรู้การเห็นก็นับว่าปัญญาได้เจริญมาถึงขั้นที่เรียกว่าเป็นสัมมาญาณ ซึ่งเป็นขั้นที่พ้นจากความเชื่อ (ศรัทธา) และพ้นจากความเข้าใจจากเหตุผล (ทิฐิ) ใด ๆ ทั้งสิ้น เป็นขั้นสุดทางและเข้าถึงจุดหมาย คือความหลุดพ้นเป็นอิสระ ซึ่งเรียกว่า สัมมาวิมุตติตามกระบวนการนี้ เริ่มแรกทีเดียว ปัญญามีอยู่เพียงในรูปแฝงหรือเป็นตัวประกอบของศรัทธาก่อนแล้วเจริญเป็นตัวเองขึ้นตามลำดับ จนเมื่อถึงขั้นสุดท้ายเป็นสัมมาญาณ ปัญญาจะเด่นชัดบริสุทธิ์เป็นตัวแท้ ส่วนศรัทธาจะไม่เหลืออยู่เลย เพราะถูกปัญญาแทนที่โดยสิ้นเชิง เมื่อถึงขั้นนี้การตรัสรู้หรือการหลุดพ้นจึงมีได้ และที่น่าสังเกตเป็นพิเศษ คือ ศรัทธาที่ปรากฏเข้ามาในกระบวนการนี้ หมายถึง ศรัทธาเพื่อปัญญา หรือศรัทธาที่นำไปสู่ปัญญาจึงต้องเป็นความเชื่อที่ประกอบด้วยปัญญา หรือเชื่อเพราะมีความเข้าใจเหตุผลเป็นมูลฐาน มิได้หมายถึงความเชื่อแบบมอโงกใจลงปัญญาให้ไป โดยไม่ต้องพิจารณาเหตุผล การเจริญปัญญา

หลักศรัทธากับปัญญา

โดยสรุปลักษณะที่ควรกล่าวถึงเพื่อเข้าใจความหมาย บทบาทและความสำคัญของศรัทธา ในระบบพุทธธรรม มีดังนี้

1. ศรัทธาเป็นเพียงขั้นหนึ่งในกระบวนการพัฒนาปัญญา และกล่าวได้ว่าเป็นขั้นต้นที่สุด

2. ศรัทธาที่ประสงค์ ต้องเป็นความเชื่อความซาบซึ้งที่เนื่องด้วยเหตุผลคือปัญญารองรับ และเป็นทางสืบต่อแก้ปัญหาได้ มิใช่เพียงความรู้สึกมอบตัวมอบความไว้วางใจสิ้นเชิง โดยไม่ต้องถามเหตุผล อันเป็นลักษณะทางฝ่ายอาเวค (Emotion) ด้านเดียว

3. ศรัทธาที่เป็นความรู้สึกฝ่ายอาเวค (Emotion) ด้านเดียวถือว่าเป็นความเชื่อที่มงาย เป็นสิ่งที่จะต้องกำจัดหรือแก้ไขให้ถูกต้อง ส่วนความรู้สึกฝ่ายอาเวคที่เนื่องอยู่กับศรัทธาที่ถูกต้อง เป็นสิ่งที่น่าสนใจในกระบวนการปฏิบัติธรรมให้เป็นประโยชน์ได้มากพอสมควรในระยะต้น ๆ แต่จะถูกปัญญาเข้าแทนที่โดยสิ้นเชิงในที่สุด

4. ศรัทธาที่มุ่งหมายในกระบวนการพัฒนาปัญญานั้น อาจให้ความหมายสั้น ๆ ว่าเป็นความซาบซึ้งด้วยมั่นใจในเหตุผลเท่าที่ตนมองเห็น คือ มั่นใจตนเองโดยเหตุผลว่า จุดหมายที่อยู่เบื้องหน้านั้นเป็นไปได้จริงแท้ และมีค่าควรแก่การที่ตนจะดำเนินไปให้ถึง เป็นศรัทธาที่เร้าใจอยากพิสูจน์ความจริงของเหตุผลที่มองเห็นอยู่เบื้องหน้านั้นต่ออังกขึ้นไปเป็นบันไดขั้นต้นสู่ความรู้ตรงข้ามกับความรู้สึกมอบใจแบบอาเวค ซึ่งทำให้หยุดคิดหาเหตุผลต่อไป

5. เพื่อควบคุมศรัทธาให้อยู่ในความหมายที่ถูกต้อง ธรรมหมวดใดก็ตามในพุทธธรรม ถ้ามีศรัทธาเป็นส่วนประกอบข้อหนึ่งแล้ว จะต้องมปัญญาเป็นอีกข้อหนึ่งด้วยเสมอไป และตามปกติ ศรัทธาย่อมมาเป็นข้อที่หนึ่ง พร้อมกับปัญญาที่มาเป็นข้อสุดท้าย แต่ในกรณีที่กล่าวถึงปัญญาไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงศรัทธาไว้ด้วย ปัญญาจึงสำคัญกว่าศรัทธาทั้งในฐานะเป็นตัวคุมและในฐานะเป็นองค์ประกอบที่จำเป็น

6. คุณประโยชน์ของศรัทธา เป็นไปใน 2 ลักษณะ คือ ในแนวหนึ่ง ศรัทธาเป็นปัจจัยให้เกิดปิติ ซึ่งทำให้เกิดปีติสัทธาธิ (ความสงบเยือกเย็น) นำไปสู่สมาธิและปัญญาในที่สุด อีกแนวหนึ่ง ศรัทธาทำให้วิริยะ คือ ความเพียรพยายามที่จะเกิดปฏิบัติ ทดลองสิ่งทีเชื่อด้วยศรัทธานั้น ให้เห็นผลประจักษ์จริงจังกแก่ตน ซึ่งก็นำไปสู่ปัญญาในที่สุดเช่นกัน

7. ศรัทธาเป็นไปเพื่อปัญญา ดังนั้นศรัทธาจึงต้องส่งเสริมความคิดวิจยวิจารณ์ จึงจะเกิดความก้าวหน้าแก่ปัญญาตามจุดหมาย นอกจากนี้แม้ตัวศรัทธานั้นเอง จะมั่นคงแน่นแฟ้นได้ ก็เพราะได้คิดเห็นเหตุผลจนมั่นใจ หมคความเคลือบแคลงสงสัยใด ๆ โดยนัยนี้ศรัทธาในพระพุทธธรรม จึงส่งเสริมการคิดค้นหาเหตุผล การขอร้องให้เชื่อก็ดี การบังคับให้ยอมรับความจริงตามที่กำหนดก็ดี การขู่ด้วยภัยแก่ผู้ไม่เชื่อก็ดี เป็นวิธีการที่เข้ากันไม่ได้เลยกับหลักศรัทธา

8. ความเลื่อมใสศรัทธาติดในบุคคล ถือว่ามีข้อเสียเป็นโทษได้ แม้แต่ความเลื่อมใสติดในองค์พระศาสดาเอง พระพุทธเจ้าก็ทรงสอนให้ละเสีย เพราะศรัทธาที่แรงด้วยความรู้สึกทางอาเวกถลักกลายเป็นอุปสรรคต่อการหลุดพ้นเป็นอิสระ โดยสมบูรณ์ในขั้นสุดท้าย

9. ศรัทธาไม่ถูกจัดเป็นองค์มรรค เพราะตัวการที่จำเป็นสำหรับการดำเนินก้าวหน้าต่อไปในมรรคานี้ คือปัญญาที่พัวอยู่กับศรัทธานั้นต่างหาก และศรัทธาที่จะถือว่ามีปัญญาที่รองรับอยู่ด้วย นอกจากนี้ท่านที่มีปัญญาสูง เช่น องค์พระพุทธเจ้าเองและพระปัจเจกพุทธเจ้า ทรงเริ่มมรรคาที่ตัวปัญญาที่เดียวไม่ผ่านศรัทธา เพราะการสร้างปัญญาไม่จำเป็นต้องเริ่มที่ศรัทธาเสมอไป ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ความหมายในขั้นศรัทธาจึงถูกรวมเข้าไว้ในองค์มรรคข้อแรกคือ สัมมาทิฐิไม่ต้องแยกไว้ต่างหาก

10. แม้แต่ศรัทธาที่พ้นจากภาวะเป็นความเชื่อมงายแล้ว ถ้าไม่ดำเนินต่อไปถึงขั้นทดลองปฏิบัติเพื่อพิสูจน์ให้เห็นความจริงประจักษ์แก่ตน ก็ไม่นับว่าเป็นศรัทธาที่ถูกต้องตามความหมายแท้จริง เพราะเป็นศรัทธาที่ไม่ได้ปฏิบัติหน้าที่ตามความหมายของมัน จัดเป็นการปฏิบัติธรรมที่ผิดพลาด เพราะปฏิบัติอย่างขาดวัตถุประสงค์

11. แม้ศรัทธาจะมีคุณประโยชน์สำคัญ แต่ในขั้นสูงสุดศรัทธาจะต้องหมดไปถ้ายังมีศรัทธาอยู่ ก็แสดงว่ายังไม่บรรลุจุดหมาย เพราะตราบไต่ที่ยังเชื่อต่อจุดหมายนั้น ก็ย่อมแสดงว่ายังไม่ได้เข้าถึงจุดหมายนั้น ยังไม่รู้เห็นจริงด้วยตนเอง และตราบไต่ที่ยังมีศรัทธา ก็แสดงว่ายังต้องอิงอาศัยสิ่งอื่น ยังต้องฝากปัญญาไว้กับสิ่งอื่นหรือผู้อื่น ยังไม่หลุดพ้นเป็นอิสระ โดยสมบูรณ์ โดยเหตุนี้ศรัทธาจึงเป็นคุณสมบัติของพระ

12. ความก้าวหน้าในมรรคานี้ ดำเนินมาโดยลำดับ จากความเชื่อ (ศรัทธา) มาเป็นความเห็นหรือเข้าใจโดยเหตุผล (ทิฐิ) จนเป็นการรู้การเห็น (ญาณทัสสนะ) ในที่สุด ซึ่งในขั้นสุดท้ายเป็นอันหมดภาระของศรัทธาโดยสิ้นเชิง

13. ศรัทธาเป็นขอบเขตความสำคัญและประโยชน์แค่นั้นเพียงใด เป็นสิ่งที่จะต้องรู้เข้าใจตามเป็นจริง ไม่ควรตีค่าสูงเกินไป แต่ก็ไม่ควรดูแคลนโดยเด็ดขาด เพราะกรณีที่คุณแคลนศรัทธา อาจกลายเป็นการเข้าใจความหมายของศรัทธาผิด เช่น ผู้ที่คิดว่าตนเชื่อมั่นในตนเอง แต่กลายเป็นเชื่อในกิเลสของตนในรูปอหังการมมังการไป ซึ่งกลับเป็นผลร้ายไปอีกด้านหนึ่ง

14. ในกระบวนการแห่งความเจริญของปัญญา (หรือการพัฒนาปัญญา) อาจกำหนดขั้นตอน ที่จัดว่าเป็นระยะของศรัทธาได้คร่าว ๆ คือ

14.1 สร้างทัศนคติที่มีเหตุผล ไม่เชื่อหรือยึดถือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เพียงเพราะฟังตาม ๆ กันมา

14.2 เป็นผู้คุ้มครองหรือนุรักษ์สัจจะ (สัจจานุรักษ์) คือ พุดจำกัคขอบเขตของตนให้ชัดว่า เท่าที่ตนรู้เห็นเข้าใจคือแค่นั้น เป็นอย่างนั้น ๆ ไม่เอาความรู้เห็นเข้าใจของตนไปผูกขาด

ความจริง และยินดีรับฟังเหตุการณ์ ทฤษฎี คำสอน ความเห็นต่าง ๆ ของทุกฝ่ายทุกด้าน ด้วยใจที่เป็นกลาง ไม่ด่วนตัดสินสิ่งที่ยังไม่รู้ไม่เห็นว่าเป็นเท็จ ไม่ยึดมั่นถือมั่นแต่สิ่งที่ตนรู้เท่านั้นว่าถูกต้องเป็นจริง

14.3 เมื่อรับฟังทฤษฎี คำสอน ความเห็นต่าง ๆ ของผู้อื่นแล้วพิจารณาเท่าที่เห็นด้วย ปัญญาตนว่าเป็นสิ่ง มีเหตุผล และเห็นว่าผู้แสดงทฤษฎี คำสอน หรือความเห็นนั้น ๆ เป็นผู้มีความจริงใจ ไม่ลำเอียง มีปัญญา จึงเลื่อมใส รับเอามาเพื่อคิดหาเหตุผลทดสอบความจริงต่อไป

14.4 นำสิ่งที่ใจรับมานั้น มาขบคิดด้วยเหตุผล จนแน่แก่ใจตนว่า เป็นสิ่งที่ถูกต้อง แท้จริงอย่างแน่นอนอนจนขาดซึ่งด้วยความมั่นใจในเหตุผลเท่าที่ตนมองเห็นแล้ว พร้อมทั้งจะลงมือปฏิบัติ พิสูจน์ทดลองให้รู้เห็นความจริงประจักษ์ต่อไป

14.5 ถ้ามีความเคลือบแคลงสงสัย รับผิดชอบด้วยใจบริสุทธิ์ มุ่งปัญญา มิใช่ด้วย อหังการมมังการ พิสูจน์เหตุผลให้ชัดเจนเพื่อให้ศรัทธานั้นมั่นคง เกิดประโยชน์สมบูรณ์ตามความหมาย

สรุปคุณสมบัติและหน้าที่ของศรัทธาที่ถูกต้อง ศรัทธาเป็นจุดเริ่มต้นสำหรับคนทั่วไป ที่จะเข้ามาสู่สัมมาปฏิบัติ จึงเป็นธรรมสำคัญที่จำเป็นต้องเน้นให้มาก ว่าจะต้องเป็นศรัทธาที่ถูกต้อง ตามหลักที่จะเป็นสัมมาปฏิบัติ ในที่นี้จึงขอสรุปคุณสมบัติและการทำหน้าที่ของศรัทธาที่จะต้องสัมพันธ์ กับปัญญา ไว้เป็นส่วนเฉพาะอีกครั้งหนึ่งว่า 1) ศรัทธาต้องประกอบด้วยปัญญา และนำไปสู่ปัญญา 2) ศรัทธาเกื้อหนุนและนำไปสู่ปัญญา โดยช่วยให้ปัญญาได้จุดเริ่มต้น เช่น ได้ฟังเรื่องหรือบุคคลใด แสดงสาระ มีเหตุผล น่าเชื่อถือหรือน่าเลื่อมใส เห็นว่าจะนำไปสู่ความจริงได้ จึงเริ่มศึกษาค้นคว้าจากจุด หรือแหล่งนั้น ช่วยให้ปัญญามีเป้าหมายและทิศทาง เมื่อเกิดศรัทธาเป็นค้ำว่าจะได้ความจริงแล้ว ก็มุ่งหน้าไปทางนั้น เจาะลึกไปในเรื่องนั้นไม่พรับ ไม่จับจด และช่วยให้ปัญญามีพลัง หรือช่วยให้ การพัฒนาปัญญาก้าวไปอย่างเข้มแข็ง คือ เมื่อเกิดศรัทธามั่นใจว่าจะได้ความจริง ก็มีกำลังใจเพียรพยายาม ศึกษาค้นคว้าจริงจัง วิริยะก็มาหนุน (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546ข : 230-239)

ปัจจัยทำให้เกิดสัมมาปฏิบัติ

สัมมาปฏิบัติ เป็นองค์ประกอบสำคัญของมรรคในฐานะที่เป็นจุดเริ่มต้นในการปฏิบัติธรรม หรือพูดตามแนวไตรสิกขาว่า เป็นขั้นเริ่มแรกในระบบการศึกษาแบบพุทธ และเป็นธรรมที่ต้องพัฒนา ให้บริสุทธิ์ แจ่มชัดเป็นอิสระมากขึ้นตามลำดับ จนกลายเป็นการตรัสรู้ในที่สุด ดังนั้นการสร้างเสริม สัมมาปฏิบัติจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง มีพุทธพจน์แสดงหลักการสร้างเสริมสัมมาปฏิบัติไว้ดังนี้

1. ปรัตตโมสะ คือ “เสียดจากผู้อื่น” คำบอกเล่า ข่าว คำชี้แจงอธิบาย การแนะนำชักจูง การสั่งสอน การถ่ายทอด การได้เรียนรู้จากผู้อื่น (hearing or learning from others)

2. โยนิโสมนสิการ คือ “การทำในใจโดยแยบคาย” การพิจารณาสืบค้นถึงต้นเค้า การใช้ ความคิดสืบสาวตลอดสาย การคิดอย่างมีระเบียบการรู้จักคิดพิจารณาด้วยอุบาย การคิดแยกแยะออกดู

ตามสภาวะของสิ่งนั้นๆ โดยไม่เอาความรู้สึกด้วยตัณหาอุปาทานของต้นเข้าจับ (analytical reflection, critical reflection, systematic attention)

ปัจจัยทั้งสองอย่างนี้ย่อมสนับสนุนซึ่งกันและกัน สำหรับคนสามัญ ซึ่งมีปัญญาไม่แก่กล้า ย่อมอาศัยการแนะนำชักจูงจากผู้อื่น และคล้อยไปตามคำแนะนำชักจูงที่ฉลาดได้ง่าย แต่ก็ต้องฝึกหัดให้สามารถใช้ความคิดอย่างถูกวิธีด้วยตนเองได้ด้วย จึงจะก้าวหน้าไปถึงที่สุดได้

การสร้างเสริมสัมมาทิฐิ ด้วยปัจจัยปรโตโฆสะ คือ การที่เริ่มต้นด้วยศรัทธา และอาศัยศรัทธาเป็นสำคัญเมื่อนำมาใช้ปฏิบัติในระบบการศึกษาอบรม จึงต้องพิจารณาที่จะให้ได้รับการแนะนำชักจูงสั่งสอนอบรมที่ได้ผลดีที่สุด คือ ต้องมีผู้สั่งสอนอบรมที่เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติ มีความสามารถ และใช้วิธีการอบรมสั่งสอนที่ได้ผล ดังนั้นในระบบการศึกษาอบรม จึงจัดให้ได้ปรโตโฆสะที่มุ่งหมายด้วยหลักที่เรียกว่า กัลยาณมิตรตตาคือ ความมีกัลยาณมิตรส่วนปัจจัยที่ 2 (โยนิโสมนสิการ) เป็นแกนหรือองค์ประกอบหลักของการพัฒนาปัญญา ซึ่งต้องพิจารณาว่าควรใช้ความคิดให้ถูกต้องอย่างไร เมื่อนำปัจจัยทั้งสองมาประกอบกัน นับว่าโยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบภายในและกัลยาณมิตรตตาคือ (ปรโตโฆสะที่ดี) เป็นองค์ประกอบภายนอก ความมีกัลยาณมิตร มิได้หมายถึงเพียงแค่เพื่อนที่ดีอย่างในความหมายสามัญ แต่หมายถึง บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่จะสั่งสอน แนะนำชี้แจง ชักจูงช่วยเหลือ บอกช่องทาง ให้การดำเนินไปในมรรคแห่งการศึกษาอย่างถูกต้อง ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ยกตัวอย่างไว้ เช่น พระพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก ครู อาจารย์ และท่านผู้เป็นพหูสูตทรงปัญญาสามารถสั่งสอนแนะนำเป็นที่ปรึกษาได้ แม้จะอ่อนวัยกว่า ในกระบวนการพัฒนาปัญญา ความมีกัลยาณมิตรนี้ จัดว่าเป็นระดับความเจริญปัญญาในขั้นศรัทธา ส่วนในระบบการศึกษาอบรม ความมีกัลยาณมิตร มีความหมายครอบคลุมถึงตัวบุคคลผู้อบรมสั่งสอน เช่น ครู อาจารย์ เป็นต้น คุณสมบัติของผู้สอนนั้น หลักการ วิธีการ และอุบายต่างๆ ในการสอน ตลอดจนการจัดดำเนินการต่าง ๆ ทุกอย่าง ที่ผู้มีหน้าที่เอื้ออำนวยการศึกษาจะพึงจัดทำ เพื่อให้การศึกษาได้ผลดี เท่าที่เป็นองค์ประกอบภายนอก ในกระบวนการพัฒนาปัญญานั้น ซึ่งนับว่าเป็นเรื่องใหญ่ พุทธพจน์แสดงคุณสมบัติของกัลยาณมิตรได้แก่ กัลยาณมิตรธรรม 7 ประการ ดังนี้เป็นมิตรที่ควรเสวนา ควรคบหา แม้จะถูกจับไล่ ก็ควรไปนั่งอยู่ใกล้ ๆ กล่าวคือ เป็นผู้น่ารักน่าพอใจ เป็นผู้่ายกย่อง เป็นผู้น่ารักพ เป็นผู้รู้จักพูด เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ เป็นผู้กล่าวแถลงถ้อยที่ลึกซึ้งได้และไม่ชักนำในเรื่องที่เหลวไหลไม่สมควร

โยนิโสมนสิการ เป็นการใช้ความคิดอย่างถูกวิธี เมื่อเทียบในกระบวนการพัฒนาปัญญา โยนิโสมนสิการอยู่ในระดับที่เหนือศรัทธา เพราะเป็นขั้นที่เริ่มใช้ความคิดของตนเองเป็นอิสระ ส่วนระบบการศึกษาอบรม โยนิโสมนสิการเป็นการฝึกการใช้ความคิดให้รู้จักคิดให้ถูกวิธีคิดอย่างมีระเบียบ รู้จักคิดวิเคราะห์ ไม่มองเห็นสิ่งต่าง ๆ อย่างตื้น ๆ ผิดเพี้ยน เป็นขั้นสำคัญในการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์เป็นอิสระทำให้ทุกคนช่วยตนเองได้ และนำไปสู่จุดหมายของพระพุทธธรรมอย่างแท้จริง

ดังนั้นการที่สัมมาทิฐิจะเจริญขึ้น ย่อมต้องอาศัยโยนิโสมนสิการเรื่อยไป เพราะโยนิโสมนสิการช่วยให้ไม่มองสิ่งต่าง ๆ อย่างผิวเผิน หรือมองเห็นเฉพาะส่วนรวมที่ปรากฏ แต่ช่วยให้มองแบบสืบทอดแห่งเหตุปัจจัย ตลอดจนมองให้ครบทุกแง่มุมที่จะทำให้เห็นความจริง และถือเอาประโยชน์ได้จากทุกสิ่งทุกอย่างที่ประสบหรือเกี่ยวข้องการมองและคิดพิจารณาด้วยโยนิโสมนสิการ ทำให้ไม่ถูกลวงไม่กลายเป็นหุ่นที่ถูกขย้ำ ปลูกปั้น และเชิดด้วยปรากฏการณ์ทางรูป เสียง กลิ่น รส โสณัฐพะและคตินิยมต่างๆจนเกิดเป็นปัญญาทั้งแก่ตนและผู้อื่น แต่ทำให้มีสติสัมปชัญญะเป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง คิดตัดสินใจและกระทำการต่างๆ ด้วยปัญญา ซึ่งเป็นขั้นที่สัมมาทิฐิส่งผลแก่องค์กรมรรคข้อต่อ ๆ ไปเริ่มทำลาย (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546 : 263 - 272)

2. สัมมาสังกัปปะ คือความดำริชอบหรือความนึกคิดในทางที่ถูกต้อง การที่จะมองเห็นสิ่งทั้งหลายถูกต้องตามที่มันเป็นของมันเองได้ ต้องใช้โยนิโสมนสิการ ซึ่งหมายความว่าขณะนั้นความนึกคิดความดำริต่าง ๆ จะต้องปลอดโปร่ง เป็นอิสระ ไม่มีทั้งความชอบใจ ความยึดติด พัวพัน และความไม่ชอบใจ ผลัก แยก เป็นปฏิปักษ์ต่างด้วย ข้อนี้มีความหมายว่าจะต้องมีสัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะและองค์ประกอบทั้งสองอย่างนี้ส่งเสริมสนับสนุนซึ่งกันและกัน โดยนัยนี้ด้วยการมีโยนิโสมนสิการ ผู้นั้นก็จะมีสัมมาทิฐิ คือ มองเห็นและเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริง เมื่อมองเห็นสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริง จึงมีสัมมาสังกัปปะคือดำริ นึกคิด และตั้งทัศนคติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างถูกต้องไม่เอนเอียง ยึดติด ชัด ผลัก หรือเป็นปฏิปักษ์ เมื่อมีความดำรินึกคิดที่เป็นอิสระจากความชอบใจ ไม่ชอบใจ เป็นกลางเช่นนี้ จึงทำให้มองเห็นสิ่งต่างๆตามความเป็นจริง คือ เสริมสัมมาทิฐิให้เพิ่มพูนขึ้น จากนั้นองค์ประกอบทั้งสองก็สนับสนุนกันและกันหมุนเวียนต่อไป ในภาวะจิตที่มีโยนิโสมนสิการ จึงมีความดำริซึ่งปลอดโปร่ง เป็นอิสระปราศจากความเอนเอียง ทั้งในทางติดคล้อยเข้าข้างและในทางเป็นปฏิปักษ์ ผลักเบียดหนีตรงข้ามมิจกาสังกัปปะ เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ มี 3 อย่างเช่นเดียวกันคือ

2.1 เนกขัมมสังกัปปี หรือเนกขัมมวิตก คือ ความดำริที่ปลอดโลภะหรือประกอบด้วยอโลภะ ความนึกคิดที่ปลอดโปร่งจากกาม ไม่หมกมุ่นพัวพันติดใครในสิ่งเสพสนองความอยากต่าง ๆ ความคิดที่ปราศจากความเห็นแก่ตัว ความเสียสละ และความคิดที่เป็นคุณหรือเป็นกุศลทุกอย่างจัดเป็นความนึกคิดที่ปลอดราคะหรือโลภะ

2.2 อพยบาทสังกัปปี หรืออพยบาทวิตก คือ ความดำริที่ไม่มีความเคียดแค้น ชิงชัง ชัดเคืองหรือการเพ่งมองในแง่ร้ายต่าง ๆ โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้าม คือ เมตตา ซึ่งหมายถึงความปรารถนาดี ความมีไมตรี ต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข จัดเป็นความคิดที่ปลอดโทสะ

2.3 อวิหิงสาสังกัปปี หรืออวิหิงสาวิตก คือ ความดำริที่ปลอดจากการเบียดเบียน ปราศจากความคิดที่จะก่อทุกข์ เป็นความคิดที่ปลอดโทสะเช่นเดียวกัน

โดยสรุปสัมมาสังกัปปะมุ่งให้มีภาวะจิตที่ปลอดโปร่งเป็นอิสระ เพื่อให้ความคิดเดินตามแนวความเป็นจริงได้คล่องตัว ไม่เอนเอียง ยึดติด หรือปิดเหไปข้างใดข้างหนึ่ง เพื่อจะได้ความรู้ที่ถูกต้องตามความเป็นจริงไม่บิดเบือน ด้วยเหตุนี้ สัมมาสังกัปปะ ที่ทรงแสดงความหมายโดยแยกเป็นเนกขัมมสังกัปปี (ความดำริปลอดกาม/โลภะ) อพยบาทสังกัปปี (ความดำริปลอดพยาบาท) และอวิหิงสาสังกัปปี (ความดำริปลอดวิหิงสา) จึงได้ทั้งความดี ความกว้างครอบคลุม และความบริสุทธิ์ คือ ในแง่ความดี คือ ดำริหรือคิดแต่การที่จะเอื้อเพื่อแผ่แผ่เสียสละ การที่จะรักใคร่ใคร่ไม่ตรีมีเมตตา และการที่จะมีกรุณาช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นความทุกข์ยากในแง่ความจริง (ไม่มีขอบเขต) คือ จะดำริ คิดการหรือพิจารณาอะไรอย่างไรก็ได้ แต่ต้องไม่มีความเห็นแก่ตัว ความอยากได้กามามิส ความขัดเคืองไม่พอใจ หรือการที่จะรังแกลั่นแกล้งข่มเหงใครๆ เข้ามาปะปน แอบแฝง ซักจูงไป หรือทำให้เอนเอียง (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546ข : 273- 280)

3. สัมมาวาจา คือ เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ เจตนางดเว้นจากการพูดวาจาต่อเสียด เจตนางดเว้นจากการพูดวาจาหยาบคาย และเจตนางดเว้นจากการพูดเพื่อเจ้อ

4. สัมมากัมมันตะ คือ เจตนางดเว้นจากการตัดรอนชีวิต เจตนางดเว้นจากการถือเอาของที่เขามิได้ให้ และเจตนางดเว้นจากการประพฤติดินกามทั้งหลาย

5. สัมมาอาชีวะ คือ หาเลี้ยงชีพด้วยการทำมาหากินอย่างสุจริตชน ไม่คดโกง เอาเปรียบผู้อื่น

องค์มรรคทั้งสาม ได้แก่ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เป็นขั้นศีลด้วยกัน อีกทั้งความแตกต่างระหว่างศีล ในพระพุทธศาสนา กับศาสนาเทวนิยม มีข้อสังเกต ดังนี้

5.1 ในพุทธธรรม ศีลเป็นหลักความประพฤติที่กำหนดขึ้นตามหลักเหตุผลของกฎธรรมชาติ ส่วนในศาสนาเทวนิยม ศีลเป็นเทวโองการ ที่กำหนดขึ้นโดยเทพประสงค์

5.2 ในแง่ปฏิเสฐ ศีลในความหมายของพุทธธรรม เป็นหลักการฝึกตนในการเว้นจากความชั่ว จึงเรียกว่าศีลที่กำหนดเป็นข้อๆว่า สิกขาบท (ข้อฝึก-training rule) ส่วนศีลในศาสนาเทวนิยมเป็นข้อห้าม หรือคำสั่งห้ามจากเบื้องบน (divine commandment)

5.3 แรงจูงใจที่ต้องการในการปฏิบัติตามศีลแบบพุทธธรรม ได้แก่ อากาโรตีศรัทธา คือ ความมั่นใจ (Confidence) ในกฎแห่งกรรม โดยมีความเข้าใจพื้นฐาน มองเห็นเหตุผลว่าพฤติกรรมและผลของมันจะต้องเป็นไปตามแนวทางแห่งเหตุปัจจัย ส่วนแรงจูงใจที่ต้องการในการปฏิบัติตามศีลของศาสนาเทวนิยม ได้แก่ ศรัทธาแบบภักดี (Faith) คือ เชื่อ ยอมรับ และทำตามสิ่งใด ๆ ก็ตามที่กำหนดว่าเป็นเทวประสงค์ มอบความไว้วางใจให้โดยสิ้นเชิง ไม่ต้องถามหาเหตุผล

5.4 ในพุทธธรรม การรักษาศีลตามความหมายที่ถูกต้อง ก็คือ การฝึกตนในทางความประพฤติ เริ่มแต่เจตนาที่จะละเว้นความชั่วอย่างนั้น ๆ จนถึงประพฤติความดีงามต่าง ๆ ที่ตรงข้าม

กับความชั่วนั้น ๆ ส่วนในศาสนาเทวนิยม การรักษาศีลก็คือ การเชื่อฟัง และปฏิบัติตามเทวโองการ โดยเคร่งครัด

5.5 ในพระพุทธธรรม การประพฤติปฏิบัติในขั้นศีล นอกจากให้เกิดการอยู่ร่วมสังคมที่เกื้อกูลไม่เบียดเบียนกันแล้ว มีวัตถุประสงค์เฉพาะ คือ เพื่อเป็นบาทฐานของสมาธิ กล่าวคือ เป็นระบบการฝึกอบรมบุคคลให้มีความพร้อมและความสามารถที่จะใช้กำลังงานของจิตให้เป็นประโยชน์มากที่สุด ในทางที่จะก่อให้เกิดปัญญาและนำไปสู่ความหลุดพ้น หรืออิสรภาพสมบูรณ์ในที่สุด เป็นต้น ส่วนการไปสวรรค์เป็นเพียงผลพลอยได้ของวิถีแห่งความประพฤติโดยทั่วไปแต่ในศาสนาเทวนิยมการประพฤติศีลตามเทวโองการ เป็นเหตุให้ได้รับความโปรดปรานจากเบื้องบน เป็นการประพฤติถูกต้องตามเทวประสงค์และเป็นเหตุให้พระองค์ทรงประทานรางวัลด้วยการส่งไปเกิดในสวรรค์

5.6 ในพุทธธรรม ผลดีหรือผลร้ายของการประพฤติหรือไม่ประพฤติศีล เป็นสิ่งที่เป็นไปเองตามธรรมชาติ คือ เป็นเรื่องการทำงานอย่างเที่ยงธรรมเป็นกลางของกฎธรรมชาติ ที่เรียกว่ากฎแห่งกรรม การให้ผลนี้แสดงออกตั้งต้นแต่จิตใจ กว้างออกไปจนถึงบุคลิกภาพ และวิถีชีวิตทั่วไปของบุคคลผู้นั้น ไม่ว่าชาตินี้หรือชาติหน้า ส่วนในศาสนาเทวนิยม ผลดีผลร้ายของการปฏิบัติตามหรือการละเมิดศีล (เทวโองการ) เป็นเรื่องของการให้ผลตอบแทน (Retribution) ผลดีคือการได้ไปเกิดในสวรรค์ เป็นฝ่ายรางวัล (Reward) ส่วนผลร้ายคือไปเกิดในนรก เป็นฝ่ายการลงโทษ (Punishment) การจะได้ผลดีหรือผลร้ายนั้นย่อมสุดแต่การพิพากษา หรือวินิจฉัยโทษ (Judgment) ของเบื้องต้น

5.7 ในแง่ความเข้าใจเกี่ยวกับความคิดความชั่ว ทางฝ่ายพุทธธรรมสอนว่า ความคิดเป็นคุณค่าที่รักษาและส่งเสริมคุณภาพของจิต ทำให้จิตใจสะอาดผ่องใสบริสุทธิ์ หรือยกระดับให้สูงขึ้น จึงเรียกว่าบุญ (Good, Moral หรือ Meritorious) เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเจริญองงามแก่จิตใจ เป็นไปเพื่อความหลุดพ้นหรืออิสรภาพทั้งทางจิตใจและทางปัญญา เป็นการกระทำที่ฉลาด ดำเนินตามวิถีแห่งปัญญา เอื้อแก่สุขภาพจิต จึงเรียกว่า กุศล (Skillful หรือ Wholesome) ส่วนความชั่ว เป็นสภาพที่ทำให้คุณภาพของจิตเสื่อมเสีย หรือทำให้ตกต่ำลง จึงเรียกว่าบาป (Evil) เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเสื่อมโทรมแก่ชีวิตจิตใจ ไม่เป็นไปเพื่อความหลุดพ้น เป็นการกระทำที่ไม่ฉลาด ไม่เอื้อแก่สุขภาพ จึงเรียกว่า อกุศล (Unskillful หรือ Unwholesome) ส่วนในศาสนาเทวนิยม ความคิดความชั่ว กำหนดด้วยศรัทธาแบบภักดีต่อองค์ท้าวเป็นมูลฐาน คือเอาการเชื่อฟังยอมรับและปฏิบัติตามเทวประสงค์และเทวบัญชาหรือไม่เป็นหลัก โดยเฉพาะความชั่ว/บาป หมายถึง การผิดหรือล่วงละเมิดต่อองค์ท้าว (Sin) ในรูปใดรูปหนึ่ง

5.8 จากพื้นฐานที่แตกต่างกันนี้ ทำให้เกิดความแตกต่างกันต่อไปอีกอย่างน้อย 2 ประการ คือ 1) ศีลในพระพุทธธรรม จึงต้องเป็นคำสอนที่ต่อเนื่องกันตามเหตุผลเป็นระบบจริยธรรม เพราะผู้ปฏิบัติจะประพฤติได้ถูกต้องต่อเนื่องมีความเข้าใจระบบและเหตุผลที่เกี่ยวข้องเป็นพื้นฐานอยู่ด้วย

ส่วนศีลหรือจริยธรรมทั่วไปในศาสนาเทวนิยมย่อมเป็นประกาศเทวโองการ หรือคำแถลงเทวประสงค์ เป็นเรื่อง ๆ ข้อ ๆ ต่าง ๆ กันไป 2) ศีลหรือระบบจริยธรรมแบบพุทธ เป็นหลักกลาง ๆ และเป็นสากล กำหนดโดยข้อเท็จจริงตามกฎธรรมชาติ เช่น พิจารณาผลหรือปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นในกระบวนการทำงานของจิต ผลต่อพฤติกรรม นิสัย และบุคลิกภาพ เป็นต้น จึงไม่อาจวางข้อจำกัดที่เป็นการแบ่งแยกเพื่อผลประโยชน์เฉพาะพวก เฉพาะกลุ่ม หรือเอาความพอใจของตนที่เครื่องวัดได้ ไม่จำกัดว่าคน ศาสนานี้เท่านั้นมีกรุณาจึงเป็นคนดี คนศาสนาอื่นมีกรุณาก็เป็นคนดีไม่ได้ ว่าคนศาสนานี้เท่านั้น เป็นบาป ว่าคนศาสนาอื่นไม่เป็นบาป คนศาสนานี้เท่านั้นให้ทานไปสวรรค์ได้

5.9 เนื่องจากศีลเป็นหลักกลาง ๆ กำหนดด้วยข้อเท็จจริงตามกฎธรรมชาติเช่นนี้ ผู้ปฏิบัติตามแนวพุทธธรรม จึงต้องเป็นผู้กล้ายอมรับกล้าเผชิญหน้าความจริงตามที่เป็นเช่นนั้น ส่วนตน จะปฏิบัติหรือไม่แก่ไหนเพียงไร ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งและต้องกล้ายอมรับ การที่ตนปฏิบัติไม่ดี ตามข้อเท็จจริงนั้น มิใช่ถือว่าไม่ชั่ว เพราะตัวอยากทำสิ่งนั้น ข้อเท็จจริงตามธรรมชาติ มิได้ขึ้นต่อการวัด ด้วยการอยากทำหรือไม่ของตน ถ้ามีอันถึงกับจะทำความผิดให้ตนรกรกสักอย่างหนึ่ง การที่ยอมรับพูดกับ ตนเองว่า กรรมนั้นไม่ดีแต่ตนยอมเสียสละตนรกรก ยังดีกว่าหลอกตัวเองว่ากรรมนั้นไม่ดีเป็นกรรมชั่ว (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546ข : 289-303)

6. สัมมาวายามะ องค์มรรคข้อนี้ เป็นข้อแรกในหมวดสมาธิ หรืออธิจิตตสิกขา มีคำจำกัดความดังนี้

6.1 สร้างฉันทะ พยายามระดมความเพียร คอยเร้าจิตใจ มุ่งมั่นเพื่อป้องกันอกุศลธรรม อันเป็นบาปที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น

6.2 สร้างฉันทะ พยายามระดมความเพียร คอยเร้าจิตใจ มุ่งมั่นเพื่อละอกุศลธรรม อันเป็นบาปที่เกิดขึ้น หรือเพียรกำจัดอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว

6.3 สร้างฉันทะ พยายามระดมความเพียร คอยเร้าจิตใจ มุ่งมั่นเพื่อสร้างกุศลธรรม ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นหรือเพียรสร้างกุศลที่ยังไม่เกิด

6.4 สร้างฉันทะ พยายามระดมความเพียร คอยเร้าจิตใจ มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย เพื่อความไพบูลย์เจริญเต็มเปี่ยมแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วหรือเพียรรักษาและส่งเสริม กุศลที่เกิดขึ้นแล้ว

โดยสรุปสัมมาวายามะ คือ การระดมความเพียร ทางใจ ความก้าวหน้า ความบากบั่น ความขะมักเขม้น ความพยายาม ความอดุสหาะ ความอดสู้ ความเข้มแข็ง ความมั่นคง ความก้าวหน้าไม่ลดละ ความไม่ทอดทิ้งฉันทะและความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเพียรเป็นคุณธรรมสำคัญยิ่งข้อหนึ่งในพระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากการที่สัมมาวายามะ เป็นองค์มรรคประจำ 1 ใน 3 ข้อ (สัมมาทิฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ) ซึ่งต้องคอยช่วยหนุนองค์มรรคข้ออื่น ๆ ทุกข้อเสมอไป และในหมวดธรรมที่เกี่ยวกับ

การปฏิบัติ จะพบความเพียรแทรกอยู่ด้วย การที่ต้องเน้นความสำคัญของความเพียรนั้น สืบเนื่องมาจากหลักพื้นฐานของพุทธศาสนาที่ว่า สังขธรรมเป็นกฎธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา พระพุทธเจ้าหรือศาสดามีฐานะเป็นผู้ค้นพบหลักความจริงนั้น แล้วนำมาเปิดเผยแก่ผู้อื่น การได้รับผลจากการปฏิบัติเป็นเรื่องของความเป็นไปอันเที่ยงธรรมตามเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ศาสดามีใช้ผู้บันดาลเมื่อเป็นเช่นนี้ทุกคนจึงจำต้องเพียรพยายามสร้างผลสำเร็จด้วยเรี่ยวแรงของตน ไม่ควรคิดหวังและอ่อนวอนขอผลที่ต้องการโดยไม่กระทำ การทำความเพียรก็เช่นเดียวกับการปฏิบัติธรรมข้ออื่น ๆ จะต้องเริ่มก่อตัวขึ้นในใจให้พร้อมและถูกต้องก่อน แล้วจึงขยายออกไปเป็นการกระทำภายนอกให้ประสานกลมกลืนกัน มิใช่คิดอยากทำความเพียร ก็สักแต่ว่าระดมใช้กำลังกายเอาแรงเข้าทุ่ม ซึ่งอาจกลายเป็นการทรมาณตนเอง ทำให้เกิดผลเสียได้มาก ดังนั้นการทำความเพียรจึงต้องสอดคล้องกลมกลืนกับธรรมข้ออื่นๆ ด้วย โดยเฉพาะสติสัมปชัญญะ มีความรู้ความเข้าใจ ใช้ปัญญาดำเนินความเพียรให้พอเหมาะอย่างที่เราเรียกว่า ไม่ตั้ง ไม่หย่อนเกินไป (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546ก : 305-308)

7. สัมมาสติ เป็นองค์มรรคข้อที่ 2 ในหมวดสมาธิ หรืออธิจิตตสิกขา มีคำจำกัดความแบบพระสูตร ดังนี้คือ

7.1 พิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

7.2 พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

7.3 พิจารณาเห็นจิตในจิต มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

7.4 พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

คำจำกัดความอีกแบบหนึ่งที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธรรม สัมมาสติ คือ การคอยระลึกรั้งอยู่เนื่อง ๆ การหวนระลึก มีภาวะที่ระลึกได้ ภาวะที่ทรงจำไว้ ภาวะที่ไม่เลือนหาย ภาวะที่ไม่ลืม ดังนั้นสติ คือ สติที่เป็นอินทรีย์ สติที่เป็นพละ เนื่องในมรรคนี้เรียกว่า สัมมาสติ ส่วนสัมมาสติ ตามคำจำกัดความแบบพระสูตรนั้น ก็คือหลักธรรมที่เรียกว่า สติปัฏฐานนั่นเอง ซึ่งหัวข้อทั้ง 4 ของหลักธรรมหมวดนี้มีชื่อเรียกสั้น ๆ คือ 1) กายานุปัสสนา (การพิจารณากาย, การตามดูรู้ทันกาย) 2) เวทนานุปัสสนา (การพิจารณาเวทนา, การตามดูรู้ทันเวทนา) 3) จิตตานุปัสสนา (การพิจารณาจิต, การตามดูรู้ทันจิต) และ 4) ธัมมานุปัสสนา (การพิจารณาธรรมต่าง ๆ, การตามดูรู้ทันธรรม) และสติ ถ้าแปลกันง่าย ๆ ว่า ความระลึกรั้งได้ เมื่อแปลอย่างนี้ทำให้นึกถึงความหมายไปในแง่ของความจำ ซึ่งก็เป็นการถูกต้องในด้านหนึ่ง แต่อาจไม่เต็มตามความหมายหลัก ที่เป็นจุดมุ่งสำคัญก็ได้ เพราะถ้าพูดในแง่ปฏิเสชสติ

นอกจากหมายถึงความไม่ลืม ซึ่งตรงกับความหมายข้างต้น ที่ว่าความละลึกได้แล้ว ยังหมายถึงความไม่เปลอ
ไม่เลินเล่อ ไม่พินเพื่อนเลือนลอยด้วย ความหมายในแง่ปฏิเสธเหล่านี้ เล็งไปถึงความหมายในทาง
ลำทับว่าความระมัดระวัง ความตื่นตัวต่อหน้าที่ ภาวะที่พร้อมอยู่เสมอในอาการ คอยรับรู้ต่อสิ่งต่าง ๆ
ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง และตระหนักว่าควรปฏิบัติต่อสิ่งนั้น ๆ อย่างไร โดยเฉพาะในแง่จริยธรรม การกระทำ
ที่ของสติมักถูกเปรียบเทียบเหมือนกับนายประตู ที่คอยระวังเฝ้าผู้คนเข้าออกอยู่เสมอ และคอยกำกับการ
โดยปล่อยคนที่ควรเข้าออกให้เข้าออกได้ และคอยกันห้ามคนที่ไม่ควรเข้าไม่ให้เข้าไป คนที่ไม่ควรออก
ไม่ให้ออกไป สติจึงเป็นธรรมสำคัญในทางจริยธรรมเป็นอย่างมาก เพราะเป็นตัวควบคุมเร้าเตือน
การปฏิบัติหน้าที่ และเป็นตัวคอยป้องกันยับยั้งตนเอง ทั้งที่จะไม่ให้หลงเพลินไปตามความชั่ว และที่จะ
ไม่ให้ความชั่วเล็ดลอดเข้ามาในจิตใจได้พูดง่าย ๆ ว่า ที่จะเตือนตนเองในการทำความคิด และไม่เปิดโอกาส
แก่ความชั่ว พุทธธรรมเน้นความสำคัญของสติเป็นอย่างมากในการปฏิบัติจริยธรรมทุกขั้น การดำเนินชีวิต
หรือการประพฤติปฏิบัติโดยมีสติกำกับอยู่เสมอ นั้น มีชื่อเรียกโดยเฉพาะว่า อปัมพาท คือ ความไม่ประมาท
อปัมพาทนี้เป็นหลักธรรมสำคัญยิ่งสำหรับความก้าวหน้าในระบบจริยธรรม มักให้ความหมายว่า
การเป็นอยู่โดยไม่ขาดสติ ซึ่งขยายความได้ว่า การระมัดระวัง อยู่เสมอ ไม่ยอมถลาลงไปในทางเสื่อม
และไม่ยอมพลาดโอกาสสำหรับความเจริญก้าวหน้า ตระหนักถึงสิ่งที่จะต้องทำ และไม่ต้องทำ ใส่ใจ
สำนึกอยู่เสมอในหน้าที่ ไม่ปล่อยปละละเลย กระทำการด้วยความจริงใจและพยายามก้าวรุดหน้า
อยู่ตลอดเวลา กล่าวได้ว่า อปัมพาทธรรมนี้เป็นหลักธรรมความสำนึกรับผิดชอบในแง่ความสำคัญ
อปัมพาทจัดเป็นองค์ประกอบภายใน เช่นเดียวกับ โยนิ โสมนสิการ คู่กับหลักกัลยาณมิตรที่เป็น
องค์ประกอบภายนอกพุทธพจน์แสดงความสำคัญของอปัมพาทนี้บางที่ซ้ำกับ โยนิ โสมนสิการ เหตุผล
ก็คือ ทำทั้งสองอย่างนี้มีความสำคัญเท่าเทียมกันแต่ต่างแง่กัน โยนิ โสมนสิการ เป็นองค์ประกอบฝ่าย
ปัญญา สำหรับใช้ทำการ (เพื่อสร้างปัญญา) ส่วนอปัมพาท เป็นองค์ประกอบฝ่ายสมาธิเป็นตัวควบคุม
และเร่งเร้าให้มีการใช้อุปกรณ์นั้นและก้าวหน้าต่อไปไม่หยุด แม้ปัจจุภวาคือพระดำรัสครั้งสุดท้าย
ของพระพุทธเจ้า เมื่อจะเสด็จดับขันธปรินิพพานก็มีพระดำรัสในเรื่องอปัมพาทธรรมดังนี้

“สิ่งทั้งหลายที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ย่อมมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลาย
จงยังประโยชน์ที่มุ่งหมายให้สำเร็จ ด้วยความไม่ประมาท”

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรสร้างอปัมพาท คือ การรักษาใจด้วยสติโดยตนเอง ในฐานะ
4 คือ 1) จิตของเรา อย่าคิดใจในธรรมที่ชวนให้เกิดความคิดใจ 2) จิตของเรา อย่าขัดเคืองในธรรมที่ชวน
ให้เกิดความขัดเคือง 3) จิตของเรา อย่าหลงในธรรมที่ชวนให้เกิดความหลง และ 4) จิตของเรา อย่ามัวเมา
ในธรรมที่ชวนให้เกิดความมัวเมา เมื่อจิตของภิกษุ ไม่คิดใจในธรรมที่ชวนให้เกิดความคิดใจ เพราะ
ปราศจากราคะแล้ว ไม่ขัดเคือง...ไม่หลง...ไม่มัวเมาแล้ว เธออย่ามัวเมาเสีย ไม่หวั่นไหว ไม่ครั่นคร้าม
ไม่สะดุ้ง และไม่ (ต้อง) เชื้อถือ แม้แต่เพราะถ้อยคำของสมณะ”

บทบาทของสติในกระบวนการพัฒนาปัญญา และกำจัดอวิชชา

อปปมาท คือ ความไม่ประมาทนั้น หมายถึงการมีชีวิตอยู่อย่างไม่ขาดสติ หรือการใช้สติ อยู่เสมอในการครองชีวิต อปปมาท เป็นตัวการกระทำให้ระมัดระวังตัว ป้องกันไม่ให้พลาดตกไป ในทางชั่วหรือเสื่อม คอยยับยั้ง เตือนไม่ให้เพลิดเพลีนมัวเมาลุ่มหลงสยบอยู่คอยกระตุ้น ไม่ให้หยุด อยู่กับที่ และคอยเร่งเร้าให้ขะมักเขม้นที่จะก้าวเดินรุดหน้าอยู่เรื่อยไป ทำให้สำนึกในหน้าที่อยู่เสมอ โดยตระหนักถึงสิ่งควรทำไม่ควรทำ ทำแล้วและยังมีได้ทำ และช่วยให้ทำการต่าง ๆ ด้วยความละเอียด รอบครอบ จึงเป็นองค์ธรรมสำคัญยิ่งในระบบจริยธรรม อย่างไรก็ดี ความสำคัญของอปปมาทนั้น เห็นได้ว่าเป็นเรื่องจริยธรรมในวงกว้างเกี่ยวกับความเป็นอยู่ประพฤติปฏิบัติทั่ว ๆ ไปของชีวิตกำหนด คร่าว ๆ ตั้งแต่ระดับศีลถึงสมาธิในระดับนี้ สติทำหน้าที่กำกับตามดูแลวางไปกับองค์ธรรมอื่น ๆ ทั่วไปหมด โดยเฉพาะจะมีวามะหรือความเพียรควบคู่ด้วยเสมอ การทำงานของสติจึงปรากฏออกมา ในภาพรวมของอปปมาท คือ ความไม่ประมาทที่เหมือนกับคอยวิ่งเดินเร่งเร้าอยู่ในวงนอก ครั้นจำกัด ขอบเขตการทำงานแคบเข้ามา และลึกลงไปขึ้นกับการดำเนินของจิตในกระบวนการพัฒนา ปัญญา หรือการใช้ปัญญาชำระล้างและแยกแยะรายละเอียดชยถือออกวิเคราะห์เป็นขณะ ๆ ในระดับนี้เอง ที่สติทำหน้าที่ของมันอย่างเต็มที่ และเด่นชัด กลายเป็นตัวแสดงที่มีบทบาทสำคัญ ที่เรียกโดยชื่อ ของมันเอง

ความหมายที่แท้จำเพาะของตัว “สติ” อาจเข้าใจได้จากการพิจารณา การปฏิบัติหน้าที่ของสติ ในกรณีที่มีบทบาทของมันเองแยกจากองค์ธรรมอื่น ๆ อย่างเด่นชัด เช่นในข้อปฏิบัติที่เรียกว่า สติปัญญา ในกรณีเช่นนี้ พอจะสรุปการปฏิบัติหน้าที่ของ “สติ” คือ ลักษณะการทำงานโดยทั่วไปของ สตินั้น คือ การไม่ปล่อยใจให้เลื่อนลอย ไม่ปล่อยอารมณ์ให้ผ่านเรื่อยเปื่อยไป หรือไม่ปล่อยให้ความคิด ฟุ้งซ่านไปกับอารมณ์ต่าง ๆ แต่คอยเฝ้าระวัง เหมือนจับตาดูอารมณ์ที่ผ่านมาแต่ละอย่าง มุ่งหน้าเข้าหา อารมณ์นั้น ๆ เมื่อต้องการกำหนดอารมณ์ใด ก็เข้าจับคู่ติด ๆ ไป ไม่ยอมให้กายหุด คือ นึกถึงระลึกไว้เสมอ ไม่ยอมให้หลงลืม มีคำเปรียบเทียบกับว่า สติ เป็นเหมือนเสาหลัก เพราะปักแน่นในอารมณ์ หรือ เหมือนนายประตู เพราะเฝ้าอายตนะต่าง ๆ ที่เป็นทางรับอารมณ์ ตรวจสอบอารมณ์ที่ผ่านเข้ามา ปกฏฐาน หรือเหตุใกล้ชิดที่จะให้เกิดสติ ก็คือนิสัญญา (การกำหนดหมาย) ที่ถนัดหมั่น หรือสติปัญญาต่าง ๆ ที่กล่าวต่อไป พิจารณาในแง่จริยธรรม จะมองเห็นการปฏิบัติหน้าที่ ของสติได้ ทั้งในแง่เนิสห (Negative) และในแง่หนุณ (Positive) ในแง่เนิสห สติเป็นตัวป้องกัน ยับยั้งจิตไม่ให้ฟุ้งซ่าน ไม่ให้ก้าวพลาด ไม่ให้ถลาลงไปในธรรมชาติไม่พึงประสงค์ ไม่ยอมให้ความชั่วได้โอกาสเกิดขึ้นในจิต และไม่ยอมให้ใช้ ความคิดผิดทาง ในด้านนำหนุณ สติเป็นตัวควบคุมตรวจตรากระแสการรับรู้ ความนึกคิด และ พฤติกรรมทุกอย่างให้อยู่ในแนวที่ต้องการ และจึงเป็นเครื่องมือสำหรับยึดเกาะกุมอารมณ์ใด ๆ ก็ตาม ดูวางไว้หน้าจิต เพื่อพิจารณาการจัดการอย่างใดอย่างหนึ่งต่อไป ในทางปฏิบัติของพุทธธรรม

เน้นความสำคัญของสติมาก อย่างที่กล่าวว่าสติจำปรารภณา (คือต้องนำมาใช้) ในกรณีทั้งปวงหรือสติมีประโยชน์ในทุกกรณี และเปรียบเทียบสติเหมือนเกลือ ที่ต้องใช้ในกับข้าวทุกอย่าง และเหมือนนายกรัชมุนตรี เกี่ยวในราชการทุกอย่าง เป็นทั้งตัวการเหี้ยวรั้งปรามจิต และหนูนประคองจิตตามความแก่กรณี เมื่อนำลักษณะการทำหน้าที่ของสติ ที่กล่าวแล้วนั้นมาพิจารณา ประกอบจะมองเห็นประโยชน์ มุ่งหมายของการปฏิบัติฝึกฝนในเรื่องสติ ดังนี้

1. ควบคุมรักษาสภาพจิตให้อยู่ในสภาวะที่ต้องการ โดยตรวจตรากระบวนการรับรู้ และกระแสความคิดเลือกรับสิ่งที่ต้องการ กันออกไปซึ่งสิ่งไม่ต้องการ ตรึงกระแสความคิดให้นิ่งเข้าที่ และทำให้จิตเป็นสมาธิได้ง่าย

2. ทำให้ร่างกายและจิตใจอยู่ในสภาพที่เรียกว่าเป็นตัวของตัวเองเพราะมีความโปร่งเบา ผ่อนคลาย เป็นสุขโดยสภาพของมันเอง พร้อมทั้งจะเผชิญความเป็นไปต่าง ๆ และจัดการกับสิ่งทั้งหลายในโลกอย่างได้ผลดี

3. ในภาวะจิตที่เป็นสมาธิ อาจใช้สติเหี้ยวนำกระบวนการรับรู้และกระแสความคิด ทำขอบเขตการรับรู้ และความคิดให้ขยายออกไปโดยมิติต่าง ๆ หรือให้เป็นไปต่าง ๆ ได้

4. โดยการยึดหรือจับเอาอารมณ์เป็นวัตถุแห่งการพิจารณา วางไว้ต่อหน้า จึงทำให้การพิจารณาสืบค้นด้วยปัญญาดำเนินไปได้ชัดเจนเต็มที่ เท่ากับเป็นฐานในการสร้างเสริมปัญญาให้เจริญสมบูรณ์

5. ชำระพฤติกรรมต่าง ๆ ทุกอย่าง (ทั้ง กายกรรม วาจากรรม มโนกรรม) ให้บริสุทธิ์ อิศระไม่เกื้อกมลแล้วหรือเป็นไปด้วยอำนาจตัดหาอุปทาน และร่วมกับ สัมปชัญญะ ทำให้พฤติกรรมเหล่านั้นเป็นไปด้วยปัญญา หรือเหตุผลบริสุทธิ์ล้วน ๆ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546ข : 310-320)

8. **สัมมาสมาธิ** สัมมาสมาธิ เป็นองค์มรรคข้อสุดท้าย และเป็นข้อที่มีเนื้อหาสำหรับศึกษามาก เพราะเป็นเรื่องของการฝึกอบรมจิตในขั้นลึกซึ้ง เป็นเรื่องละเอียดประณีตที่มีรายละเอียดกว้างขวางซับซ้อน เป็นจุดบรรจบ หรือเป็นสนามรวมของการปฏิบัติความหมาย และระดับของระดับสมาธิ แปลกันว่า ความตั้งมั่นของจิต หรือภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด คำจำกัดความของสมาธิที่พบเสมอ คือ จิตตัสเสกักคตา หรือเรียกสั้นว่า เอกัคคตา ซึ่งแปลว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือการที่จิตกำหนดแน่วแน่อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่านหรือส่ายไป สมาธินั้นแบ่งได้เป็น 3 ระดับ ดังนี้

8.1 **ขณิกสมาธิ** สมาธิชั่วขณะ (Momentary concentration) ซึ่งคนสามัญทั่วไปสามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่กิจการงาน ในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดี

8.2 **อุปจารสมาธิ** สมาธิเฉียด ๆ หรือจวนจะแน่วแน่ (Neighbor hood concentration)

8.3 **อัปนาสมาธิ** สมาธิที่แน่วแนบสนิท (Attainment concentration) สมาธิในขั้นฉานเป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งถือว่าเป็นความสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิ

ประโยชน์ในการป้องกันและกำจัดความเข้าใจผิดของสมาธิ

สมาธิ เป็นวิธีการเพื่อเข้าถึงจุดหมาย ไม่ใช่ตัวจุดหมาย ผู้เริ่มปฏิบัติอาจต้องปลีกตัวออกไป มีความเกี่ยวข้องกับสังคมน้อยเป็นพิเศษเพื่อการปฏิบัติฝึกอบรมช่วงพิเศษระยะหนึ่ง แล้วจึงออกมา มีบทบาททางสังคมตามความเหมาะสมของตนต่อไป อีกประการหนึ่ง การเจริญสมาธิโดยทั่วไป ก็มีใช้ จะมานั่งเจริญอยู่ทั้งวันทั้งคืน และวิธีปฏิบัติมีมากมาย เลือกใช้ได้ตามความเหมาะสมกับจริต การดำเนิน ปฏิบัติทางของพระสงฆ์ ขึ้นต่อความถนัด ความเหมาะสมของลักษณะนิสัย และความพอใจส่วนตนด้วย บางรูปอาจพอใจและเหมาะสมที่จะอยู่ป่า บางรูปถึงอยากไปอยู่ป่า ก็หาสมควรไม่มี ตัวอย่างที่พระพุทธเจ้า ไม่ทรงอนุญาตให้ภิกษุบางรูปไปปฏิบัติธรรมในป่าและแม่ภิกษุที่อยู่ป่า ในทางพระวินัยของพระสงฆ์ ก็หาได้อนุญาตให้ตัดขาดจากความรับผิดชอบทางสังคมโดยสิ้นเชิงอย่างถาวรไม่ ประโยชน์ของ สมาธิและฌานที่ต้องการในพุทธธรรม ก็คือภาวะจิตที่เรียกว่า นุ่มนวล ควบแน่น ซึ่งจะนำมาใช้เป็น ที่ปฏิบัติกรของปัญญาต่อไปดังกล่าวแล้ว ส่วนการใช้สมาธิและฌานเพื่อประโยชน์อื่นจากนี้ถือเป็น ผลได้พิเศษ และบางกรณีกลายเป็นเรื่องไม่พึงประสงค์ ซึ่งพระพุทธเจ้าไม่ทรงสนับสนุน ตัวอย่างเช่น ผู้ใดบำเพ็ญสมาธิเพื่อต้องการอิทธิปาฏิหาริย์ ผู้นั้นชื่อว่าตั้งความดำริผิด อิทธิปาฏิหาริย์นั้นอาจก่อให้เกิด ผลร้ายได้มากมายเสื่อมได้ และไม่ทำให้บรรลุจุดหมายของพุทธธรรมได้เลย ส่วนผู้ใดปฏิบัติเพื่อจุดหมาย ทางปัญญา ผ่านทางวิธีสมาธิ และได้อิทธิปาฏิหาริย์ด้วย ก็ถือเป็นความสามารถพิเศษที่พลอยได้ไป อย่างไรก็ดีแม้ในกรณีปฏิบัติด้วยความมุ่งหมายที่ถูกต้อง แต่ตราบไฉยยังไม่บรรลุจุดหมายการได้ อิทธิปาฏิหาริย์ย่อมเป็นอันตรายได้เสมอ เพราะเป็นเหตุให้แก่ความหลงเพลิน และความติดหมกมุ่น ทั้งแก่ตนและคนอื่น เป็นปติโพธิอย่างหนึ่ง และอาจเป็นเหตุพอกพูนกิเลสจนถ่วงให้ดำเนินต่อไปไม่ได้ หรือถึงกับไถลออกจากทาง พระพุทธเจ้า แม้จะทรงมีอิทธิปาฏิหาริย์มากมาย แต่ไม่ทรงสนับสนุน การใช้อิทธิปาฏิหาริย์ เพราะไม่ใช่วิถีแห่งปัญญาและความหลุดพ้น เป็นอิสระตามพุทธประวัติจะเห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้อิทธิปาฏิหาริย์ในกรณีที่ต้องกำราบผู้ลำพองในฤทธิ์ ให้หมดพยศ แล้วสงบลง และพร้อมที่จะรับฟังธรรม

สำหรับท่านผู้ฝึกอบรมก้าวหน้าไปในมรรคแล้วหรือสำเร็จบรรลุจุดหมายแล้ว มักนิยมใช้ การเจริญสมาธิขึ้นฌาน เป็นเครื่องพักผ่อนอย่างมีความสุขในโอกาสว่าง เช่น พระพุทธองค์เอง แม้จะเสด็จจาริก สั่งสอนประชาชนเป็นอันมาก เกี่ยวข้องกับคนทุกชั้นวรรณะ และทรงปกครองคณะสงฆ์หมู่ใหญ่ แต่ก็ทรง มีพระคุณสมบัติอย่างหนึ่ง คือ ฌานสี่ลิหามาความว่า ทรงนิยมฌาน ทรงพอพระทัยเจริญฌานเป็น ที่พักผ่อนในโอกาสว่าง เช่นเดียวกับพระสาวกเป็นอันมาก อย่างที่เรียกว่าทิวฐธรรมสุขวิหาร คือ เพื่อการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ที่ปรากฏว่าทรงปลีกพระองค์ไปอยู่ในที่สงบเป็นเวลานาน ๆ ถึง 3 เดือน เพื่อเจริญสมาธิที่เคยมี การนิยมหาคความสุขจากฌานหรือเสวยสุขในสมาธิ บุคคลใดจะทำแค่นี้หน เพียงใด ย่อมเป็นเสรีภาพส่วนบุคคล แต่สำหรับผู้ยังปฏิบัติยังไม่บรรลุจุดหมาย หากติดชอบเพลินมากไป

อาจกลายเป็นความประมาท ที่กีดกันหรือทำลายความก้าวหน้าในการปฏิบัติ และอาจเป็นเหตุละเลย ความรับผิดชอบต่อส่วนรวม ซึ่งถูกถือเป็นเหตุตำหนิได้ ถึงแม้จะเป็นความติดหมกมุ่นในขั้นประณีต ก็ตาม ทั้งระบบชีวิตของภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนาว่า ตามหลักบทบัญญัติในทางวินัย ย่อมถือ ความรับผิดชอบต่อสงฆ์คือส่วนรวมเป็นหลักสำคัญ ความเจริญรุ่งเรืองก็ดี ความเสื่อมโทรมก็ดี ความตั้งอยู่ได้และไม่ได้ก็ดีของสังฆะ ย่อมขึ้นอยู่กับความเอาใจใส่รับผิดชอบต่อส่วนรมนั้น เป็นข้อ สำคัญประการหนึ่ง ดังจะเห็นได้ในภาคว่าด้วยมัชฌิมาปฏิปทาในแง่ประยุกต์ต่อไป (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546ข : 330-341)

สมาธิและการฝึกสมาธิแบบอานาปานสติ

ความหมายของสมาธิ

คำว่าสมาธิมีผู้ให้ความหมายไว้หลายท่านด้วยกัน ดังนี้

พจนานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 ได้ให้ความหมายไว้ว่า สมาธิ หมายถึง การตั้งมั่นแห่งจิต การสำรวมใจให้แน่วแน่เพื่อเพ่งเล็งสิ่งใดสิ่งหนึ่ง โดยพิจารณาอย่างเคร่งครัด เพื่อให้ เกิดปัญญาเห็นแจ้งในสิ่งนั้น

พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ ของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), (2546ก : 302) ได้ให้ความหมายว่าสมาธิ คือ ความตั้งมั่นแห่งจิต การทำใจให้สงบแน่วแน่ไม่ฟุ้งซ่าน การมีจิต กำหนดแน่วแน่อยู่ในสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยเฉพาะ

ประพันธ์ เสวตนันท์ (2555 : ออนไลน์) ให้ความหมายของสมาธิว่า สมาธิ คือ ความมีใจ ตั้งมั่น ความตั้งมั่นแห่งจิต การทำใจให้สงบแน่วแน่ไม่ฟุ้งซ่าน การมีจิตกำหนดแน่วแน่อยู่ในสิ่งใด สิ่งหนึ่ง

พุทธทาสภิกขุ (2548 : 40) กล่าวว่า สมาธิ คือ เอกัคคตาจิตที่มีพระนิพพานเป็นอารมณ์

เอก ธนะสิริ (2547 : 39) ให้ความหมายของสมาธิว่า สมาธิ แปลว่า ความตั้งมั่นแห่งจิต ภาษาอังกฤษใช้คำว่า Meditation หรือ intensive thinking หรือ condensed thought หลวงวิจิตรวาท การท่านแปลว่า “จ่อจิต” หรือ “focus”

สิริ วรุธ (2555 : 54) ให้ความหมายของสมาธิว่า สมาธิ แปลว่า ความตั้งมั่นแห่งจิต หมายถึง ภาวะจิตที่สงบนิ่งไม่หวั่นไหวแน่วแน่อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งนาน ๆ เป็นลักษณะของจิต ที่มี อารมณ์เดียวที่เรียกว่า “จิตตัสเสกัคคตา” หรือเรียกสั้น ๆ ว่า “เอกัคคตา”

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) (2551 : 205) ให้ความหมายของสมาธิว่า สมาธิ แปลว่า ความแน่วแน่อยู่ในอารมณ์อันเดียว

พระธรรมปิฎก (2543 : 1) ให้ความหมายของสมาธิว่า สมาธิ แปลว่า ความตั้งมั่น ของจิต หรือภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด คำจำกัดความของสมาธิที่พบเสมอ คือ “จิตตัสเสกัคคตา” หรือ

เรียกสั้น ๆ ว่า “เอกัคคตา” ซึ่งแปลว่า ภาวะจิตที่มีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือ การที่จิตกำหนดแน่วแน้อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ฟุ้งซ่านหรือส่ายไป

มนุษย์ทั่วไปโดยปกติจะมีสมาธิเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว ต่างแต่ว่ามีมากและน้อยไม่เท่ากัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเหตุและปัจจัยหลายอย่าง เช่น พื้นเพอุปนิสัย การอบรมทางศาสนา การฝึกฝนปรับปรุงตน สิ่งแวดล้อม ภาวะของสังคม หน้าที่การงาน จึงควรมีการเพิ่มเติมสมาธิจิตใจอยู่เสมอ สมาธิจึงเป็นความจำเป็นสำหรับทุกคนและเป็นสิ่งที่มีประโยชน์อย่างยิ่ง สมาธิมีความจำเป็นในทุกวิถีทาง เช่น การสร้างอำนาจจิต สร้างกำลังความคิด สร้างสมรรถภาพแก่สมองหรือสร้างอะไรขึ้นในจิตใจ ก็ต้องใช้สมาธิทั้งสิ้น (วศิน อินทสระ, 2543 : 54)

ในทางพระพุทธศาสนา สมาธิ แปลว่า ความตั้งมั่นของจิตหรือภาวะที่จิตแน่วแน่มุ่งต่อสิ่งที่กำหนดจำกัดความของสมาธิที่พบอยู่เสมอ ๆ คือ “เอกัคคตา” ซึ่งแปลว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่านหรือส่ายไป (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546ก : 824)

จากความหมายของสมาธิที่ผู้ทรงคุณวุฒิหลายท่านได้ให้ไว้พอสรุปได้ว่าสมาธิ คือ สภาวะที่จิตมีความสงบนิ่ง ไม่หวั่นไหวฟุ้งซ่าน มีความแน่วแน่มุ่งอยู่ในอารมณ์เดียว สามารถที่จะควบคุมตนเองได้ดี มีสติระลึกได้ตลอดเวลา ดังนั้นถ้าหากได้รับการฝึกฝนบ่อย ๆ จนเกิดความคุ้นเคยจะทำให้สมาธิมีมากขึ้นกว่าเดิม การที่เรามีสมาธิเพิ่มมากขึ้นนับว่าเป็นประโยชน์อย่างมากต่อผู้ฝึก ดังจะกล่าวถึงประโยชน์ของการฝึกสมาธิดังต่อไปนี้

ระดับของสมาธิ

สมาธิมีระดับที่ไม่เท่ากัน ซึ่งสามารถแบ่งระดับสมาธิออกได้เป็น 3 ระดับ ได้แก่ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546ก : 826)

ระดับที่ 1 เรียกว่า ขณิกสมาธิ หรือสมาธิชั่วขณะ (Momentary concentration) เป็นสมาธิขั้นต้น ซึ่งคนทั่วไปอาจใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่การงานในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดีและจะใช้เป็นจุดเริ่มต้นในการฝึกให้มีสมาธิในขั้นต่อไปได้

ระดับที่ 2 เรียกว่า อุปจารสมาธิ หรือสมาธิเฉียดๆ หรือสมาธิจวนจะแน่วแน่ (Access concentration) เป็นสมาธิขั้นระงับนิวรณ์ได้ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่งญาณ หรือสมาธิในบุพภาคแห่งอัปนาสมาธิ

ระดับที่ 3 เรียกว่า อัปนาสมาธิ หรือสมาธิแน่วแน่ หรือสมาธิที่แนบสนิท (Attainment concentration) เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งมีในฉานทั้งหลายถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิ

ประพันธ์ เสวตนันท์ (2555 : ออนไลน์) ได้อธิบายระดับของสมาธิทั้ง 3 ระดับ ดังนี้

1. สมาธิระดับต่ำ ได้แก่ สมาธิพื้นฐานที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติไม่ต้องฝึกฝนอบรม และมีมากน้อยในแต่ละคนไม่เท่ากันตามเหตุและปัจจัยที่สั่งสมมาทั้งในอดีตและปัจจุบัน
2. สมาธิระดับกลาง ได้แก่ สมาธิที่เหนือกว่าพื้นฐานแต่ไม่ถึงขั้นฌานต้องอาศัยการฝึกฝนอบรมอย่างสม่ำเสมอ และสามารถนำไปประกอบการงานในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดีเกิดความสุขได้ด้วย
3. สมาธิระดับสูง ได้แก่ สมาธิขั้นฌานสมาบัติ สมาธิในขั้นนี้จำเป็นต้องฝึกหัดอย่างขยันอดและจริงจัง และจะทำให้เฉพาะบางคนเท่านั้น สมาธิขั้นนี้เมื่อฝึกหัดดีแล้ว ย่อมจะเกิดฤทธิ์และอำนาจได้ต่าง ๆ ที่คนธรรมดาสามัญทำไม่ได้

ลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ

จิตที่เป็นสมาธิ หรือมีคุณภาพดีมีสมรรถภาพสูงนั้น (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546ก : 830) ได้อธิบายว่ามีลักษณะดังนี้ คือ

1. แข็งแรง มีพลังมาก
2. ราบเรียบ สงบนิ่ง
3. ใส กระจ่างมองเห็นอะไรหรือคิดอะไรได้ชัดเจน
4. นุ่มนวล เหมาะแก่การใช้งาน เพราะไม่เครียด ไม่กระด้าง ไม่ขุ่นมัว ไม่สับสน ไม่เร่าร้อน และไม่กระวนกระวาย

วรวุฒิ นามแดง (2529 : 21 - 22 อ้างถึงใน นพมาศ อึ้งพระ (ธีรเวคิน), 2551 : 41) ได้อธิบายลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิเพิ่มเติม ดังนี้

1. มีความปีติ ปราโมทย์ และมีความอิมใจในการทำงานตลอดเวลา
2. มีความละเอียดอ่อนและประสาทสัมผัสดี
3. เยือกเย็น สุขุม สุภาพอ่อนโยน
4. มีสติและความทรงจำดี ไม่หลงลืมง่าย
5. ผ่อนคลาย ลดความเครียดทางประสาทสัมผัสต่างๆ
6. จิตควบคุมลมหายใจ ยาว-เบา สม่ำเสมออยู่เป็นนิจได้
7. ไม่มีควมวิตกกังวลหรือหวาดกลัวสิ่งใดจนเกินกว่าเหตุ

การฝึกสมาธิ

การฝึกสมาธิ คือ การพยายามทำให้จิตสงบควบคู่กับการเพิ่มขยายความรู้สึกรู้ตัว เราหยุดกิจกรรมทางสมองเพื่อที่จะได้รู้สึกเกี่ยวกับสิ่งต่าง ๆ แทนที่จะทำสิ่งต่าง ๆ ตามปกติความคิดของเราจะจดจ่ออยู่กับสิ่งต่าง ๆ และมีปฏิกริยาต่อสิ่งเร้าต่าง ๆ เหล่านั้น การที่เราจะได้รับประสบการณ์ใหม่และนอกเหนือไปจากประสบการณ์ตามปกติ เราต้องเรียนรู้วิธีที่จะเพิกเฉยต่อสิ่งเร้าที่คุ้นเคยและใส่ใจ

ต่อโลกภายในของเรา การฝึกสมาธิมีวิธีการฝึกหลายวิธีแตกต่างกันไปตามหลักศาสนาหรือลัทธิความเชื่อต่าง ๆ เช่น การฝึกสมาธิแบบกำหนดลมหายใจ (ปราณายาม) ตามวิธีของโยคะ ส่วนทางพระพุทธศาสนาก็ได้กล่าวถึงวิธีการฝึกอบรมจิตหรือที่เรียกว่ากรรมฐาน (Subject of meditation) ไว้ในคัมภีร์พระไตรปิฎกและในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ สมรรตกรรมฐาน (ฝึกอบรมจิตให้สงบ) และวิปัสสนากรรมฐาน (ฝึกอบรมจิตให้เกิดปัญญา)

การฝึกสมาธิแบบอานาปานสติ

ความหมายของอานาปานสติสมาธิ อานาปานสติ คือความหมายของคำว่า “อานาปานะ” ที่หมายถึง การหายใจเข้าออกและคำว่า “สติ” หมายถึง การระลึกนึกถึง ดังนั้นอานาปานสติจึงมีความหมายว่า การระลึกนึกถึงการหายใจเข้าออก (จำลอง ดิษยวนิช, 2549 : 28)

พุทธทาสภิกขุ (2548 : 6-7) ให้ความหมายว่า อานาปานสติ แปลว่า สติกำหนดที่ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ทุกลมหายใจเข้าออก กล่าวให้เข้าใจง่ายขึ้นก็คือการกำหนดจิตอยู่ที่สิ่งหนึ่งสิ่งใดอยู่ทุกลมหายใจเข้าออก เช่น เมื่อนึกถึงอะไรอยู่ คิดถึงอะไรอยู่ พิจารณาอะไรอยู่ หรือรู้สึกอะไรอยู่ ทุกครั้งที่หายใจเข้าออกแล้วก็เรียกว่า อานาปานสติ และต้องควบคุมให้การนึกหรือการระลึกหรือการรู้สึกนั้นเป็นไปอย่างสม่ำเสมอทุกครั้งที่ลมหายใจเข้าออกด้วย สติกับสมาธิมีความสัมพันธ์กัน นั่นก็คือ การฝึกสมาธิให้เกิดสูงขึ้นกว่าเดิมจะทำให้สติมีความเข้มแข็งด้วย

วิธีการฝึกสมาธิ

ท่าที่ใช้ในการฝึกสมาธินับว่าเป็นสิ่งสำคัญ ท่าที่ใช้ควรเป็นท่าที่ทำให้เกิดความผ่อนคลาย แต่ต้องไม่ทำให้หลับ ท่าขัดสมาธิที่ใช้สำหรับฝึกสมาธิบางคนทำได้ยาก และรู้สึกไม่สบาย สำหรับผู้เริ่มฝึกใหม่ ๆ ท่านี้ไม่จำเป็นทีเดียวนัก สำหรับการฝึกสมาธิการนั่งตัวตรงแต่ผ่อนคลายบนเก้าอี้ธรรมดาก็นับว่าเป็นท่านที่ใช้ได้แล้ว ขณะที่ฝึกสมาธิเมื่อเกิดสิ่งที่ทำให้วอกแวกขึ้นต้องไม่พยายามต่อสู้กับสิ่งที่ทำให้วอกแวกเหล่านั้นแต่พยายามดึงความเอาใจใส่กลับมาสู่สิ่งนึกถึงที่ใช้ในการฝึกสมาธิ

วิธีการฝึกสมาธิโดยทั่วไปมีอยู่ 2 วิธีด้วยกัน วิธีแรกเกี่ยวกับการจำกัดความรู้สึกตัวต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งหรือต่อคำที่กล่าวซ้ำไปซ้ำมา วิธีนี้เรียกว่า Concentrative meditation (สมรรตกรรมฐาน) วิธีที่สองเกี่ยวข้องกับการปล่อยให้ความรู้สึกตัวได้มีประสบการณ์ต่อทุกสิ่งทุกอย่างที่ผ่านเข้ามาในประสาทสัมผัสอย่างลึกซึ้ง วิธีนี้เรียกว่า Opening - up meditation (วิปัสสนากรรมฐาน) เพื่อที่จะบรรลุเป้าประสงค์เหล่านี้ได้มีวิธีปฏิบัติต่าง ๆ ผู้ฝึกสมาธิอาจใส่ใจกับการหายใจเข้า หายใจออก หรือนึกถึงส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกายหรือฟังสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยไม่กะพริบตา หรือใส่ใจต่อเสียงของคำพิเศษที่เรียกว่า “มนตรา” (Mantra) ดังเช่นในการฝึกสมาธิแบบ TM (โยชิน ศันสนสยุทธ และคณะ, 2533 : 59-60) อ้างถึงใน จำลอง ดิษยวนิช, 2549 : 38)

การฝึกสมาธิและการควบคุมร่างกาย

จากผลการวิจัยได้พิสูจน์ว่าผู้ฝึกสมาธิสามารถมีกระบวนการใช้พลังงานซึ่งเกิดขึ้นภายในร่างกาย (Metabolism) และแม้แต่แบบอย่างคลื่นสมอง ตัวอย่างเช่น ในระหว่างการฝึกสมาธิ การใช้ ออกซิเจนและอัตราการเปลี่ยนแปลงของ Metabolism ลดลงอย่างมาก ภาวะผ่อนคลาย ลดน้ำหนักของการทำงานของหัวใจ และในขณะที่ผู้ฝึกสมาธิผู้ฝึกหายใจช้าลง ใช้ ออกซิเจนลดลง มีอัตราการเต้นของหัวใจช้าลงและคลื่นสมองเปลี่ยน จากการวัดด้วยวิธีต่าง ๆ แสดงว่าผู้ฝึกสมาธิเกิดความรู้สึกผ่อนคลายแต่รู้สึกตัว ดังนั้นการฝึกสมาธิอาจพิสูจน์ได้ว่าเป็นวิธีที่มีค่ามากวิธีหนึ่งที่จะช่วยรักษาสุขภาพจิตของบุคคลที่ถูกรังรัดจากความกดดันของสังคมอุตสาหกรรมในปัจจุบัน ซึ่งเต็มไปด้วยการรุกร้าและแข่งขันกันได้

ขั้นตอนในการฝึก

1. นั่งหลับตา
2. ละอารมณ์ต่าง ๆ ออกไปชั่วขณะ
3. มีเจตนาที่จะละความชั่วออกไปจากจิตใจของเรา
4. พยายามที่จะสร้างสติในการระลึกถึงลมหายใจเข้า-ออกที่บริเวณจมูกที่จุดของลมกระทบเพียงแห่งเดียวเท่านั้น อาจจะใช้การภาวนาช่วย คือ หายใจเข้าภาวนาว่า พุท หายใจออกภาวนาว่า โธ
5. พยายามรักษาสติ คือ การระลึกถึงธรรมชาติของลมหายใจเข้า - ออก ที่จุดของลมกระทบอยู่ตลอดเวลา
6. เมื่อจิตมีความสงบเกิดขึ้นแล้วให้ปฏิบัติดังนี้
 - 6.1 ระวังอย่าผลอสติ พยายามระลึกถึงลมหายใจเข้า - ออก ให้มั่นคง
 - 6.2 สร้างคุณสมบัติ คือ อินทรีย์ 5 ให้มีความสม่ำเสมอ ไม่ให้ตัวหนึ่งตัวใจยิ่งหย่อนไปกว่ากัน ได้แก่ ศรัทธา ความเพียร สติ ความตั้งใจมั่น ปัญญา
7. เมื่อจิตมีความสงบเกิดขึ้นเต็มที่ถึงระลึกว่าความสงบเกิดขึ้นได้นั้นเป็นผลที่เกิดจากเหตุ (อินทรีย์ 5)
8. เมื่อจะออกจากสมาธิให้ปฏิบัติดังนี้
 - 8.1 ค่อย ๆ ลดความสงบในจิตใจลงมา
 - 8.2 สูดลมหายใจเข้า - ออก ให้แรงขึ้น
 - 8.3 ค่อย ๆ สังเกตความสงบของจิตใจที่ลดลงมา ความตั้งมั่นค่อย ๆ หายไป ความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ จะเข้ามาสู่จิตใจของเรามากขึ้น

8.4 เมื่อความสงบลดลงมาอยู่ในสภาวะปกติแล้วจึงค่อย ๆ ลืมตาขึ้นถอยออกจากสมาธิ

เวลาที่ใช้ในการทำสมาธิ

การทำสมาธิต้องทำให้สม่ำเสมอเป็นประจำทุกวันและทำได้ทุกเวลา จะใช้เวลาใดก็ได้ หลังตื่นนอนตอนเช้าและก่อนนอนหรือในขณะที่มีเวลาว่าง ครั้งแรกของการเริ่มต้นของผู้ฝึกใหม่ อาจใช้เวลา 5 - 10 - 20 นาที เพิ่มขึ้นตามความเหมาะสมและควรใช้เวลาเดียวกันในวันหนึ่งๆ

ประโยชน์ของการฝึกสมาธิ

1. **ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน** ผู้ที่สมาธิอยู่ประจำสม่ำเสมอจะทำให้จิตใจผ่อนคลาย หายเครียด เกิดความสงบ ใจสบายและมีความสุข และเป็นเครื่องเสริมประสิทธิภาพการทำงาน การเล่าเรียนและการทำกิจทุกอย่าง เพราะจิตที่เป็นสมาธิแน่วแน่อยู่กับสิ่งที่กำลังกระทำ ไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมช่วยให้เรียนดี ให้คิด ให้ทำงานได้ผลดี การงานเป็นไปโดยรอบคอบ ไม่ผิดพลาด และป้องกัน อุบัติเหตุได้ดี เพราะเมื่อมีสมาธิก็ย่อมมีสติกำกับอยู่ด้วย ดังที่เรียกว่า จิตเป็นกัมมณียะหรือกรรมนีย แปลว่า ควรแก่การงานหรือเหมาะแก่การใช้งาน นอกจากนี้ยังช่วยเสริมสุขภาพกายและใช้แก้ไขโรคได้ ร่างกายกับจิตใจอาศัยกันและมีอิทธิพลต่อกัน ใจที่สบายมีกำลังจิตที่เข้มแข็งส่งอิทธิพลบรรเทาหรือ ผ่อนเบาโรคทางกาย ทำให้โรคหายง่ายและไวขึ้น ผู้ที่มีจิตใจผ่องใสเบิกบาน ย่อมช่วยให้กายเอิบอิม ผิวพรรณผ่องใส สุขภาพกายดี มีภูมิต้านทานโรค (พระธรรมปิฎก, 2538ก : 834)

2. **ประโยชน์ในการศึกษาเล่าเรียน** จะเห็นได้ว่าการศึกษเล่าเรียนทุกระดับมีความจำเป็น อย่างไรก็ดีจะต้องอาศัยสมาธิ เห็นได้ง่าย ๆ ว่าถ้านักเรียน นักศึกษาผู้ใดที่เอาใจใส่ มีความตั้งใจจดจ่อหรือ มีสมาธิในการเล่าเรียนมักจะเป็นผู้ที่ประสบความสำเร็จในการเรียน มีความเข้าใจเนื้อหาวิชาที่ศึกษาและ คำสั่งสอนของครูได้ง่าย ดังนั้นประโยชน์ที่นักเรียนได้รับจากการฝึกสมาธิอย่างใดอย่างหนึ่งจะเป็น การช่วยเพิ่มพูนสติปัญญา ความเฉลียวฉลาดรอบคอบ รวมทั้งความรู้สึกผิดชอบชั่วดีในหน้าที่ของตน ได้อย่างดี (เอก ชนะศิริ, 2547 : 60 และพระครูภาวนาวิสุทธิ, 2531 : 3 - 4) นอกจากนี้ยังมีผลงานวิจัย ทั้งต่างประเทศและภายในประเทศที่สรุปได้ว่าการฝึกสมาธินั้นมีผลดีและมีประโยชน์ต่อการเรียน เช่น ช่วยในการปรับปรุงการเรียนให้ดีขึ้น ความสัมพันธ์ระหว่างนักเรียนกับครอบครัว ครู และเพื่อน นักเรียนด้วยกันเองดีขึ้น ระดับสติปัญญาและผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนของนักเรียนที่ฝึกสมาธิเพิ่มขึ้น และสูงกว่ากลุ่มที่ไม่ได้ฝึก และมีความตั้งใจในการเรียนและความรู้สึกรักการเรียนสูงขึ้นอีกด้วย (รุ่งโรจน์ สุวรรณสุทธิ, 2532 : 16 - 38)

3. **ประโยชน์ในด้านการกีฬา** นักกีฬาที่ฝึกสมาธิจะมีจิตใจมั่นคง รู้จักควบคุมอารมณ์ ไม่โกรธง่าย มีน้ำใจเป็นนักกีฬา ยินดีในชัยชนะของผู้อื่น และมองเห็นข้อบกพร่องของตนเอง เพื่อแก้ไขให้ดีขึ้น จะเห็นได้ว่าสมาธิไม่เพียงแต่ทำให้บุคคลเล่นกีฬาได้ดีขึ้นเท่านั้นยังช่วยให้แก่นักกีฬา

เป็นบุคคลที่มีคุณค่าทางจริยธรรมอีกด้วย (รุ่งโรจน์ สุวรรณสุทธิ, 2532 : 49 - 53) ปัจจุบันนี้ประเทศต่าง ๆ ในยุโรปและอเมริการวมทั้งประเทศญี่ปุ่นได้จัดเวลาให้นักกีฬาได้มีการฝึกปฏิบัติสมาธิควบคู่ไปกับการฝึกซ้อม เพราะจะช่วยให้ร่างกายและจิตใจเกิดความทรหดอดทนและมีความสามารถเพิ่มขึ้น (เชก ธนะสิริ, 2547 : 60)

สิริวรุณ (2555 : 61) ได้ขยายความประโยชน์ของสมาธิ ดังนี้

1. ประโยชน์ในด้านบุคลิกภาพ บุคคลผู้ได้ฝึกจิตให้เป็นสมาธิเป็นประจำย่อมจะเป็นผู้ที่มีบุคลิกภาพที่พัฒนาหลายประการ เช่น

- 1.1 มีบุคลิกเข้มแข็ง หนักแน่น มั่นคง
- 1.2 มีใจคอเยือกเย็น สุขุม ไม่ฉุนเฉียวเกรี้ยวกราด
- 1.3 มีความสุภาพอ่อนโยน นุ่มนวล มีเมตตากรุณา
- 1.4 น่าเกรงขาม สง่างาม องอาจ
- 1.5 สดชื่น ยิ้มแย้มแจ่มใส เบิกบาน
- 1.6 มีความมั่นใจในตนเอง มั่นคงทางอารมณ์
- 1.7 กระจ่างใส กระจับกระจ่าง ไม่หงอยเหงา เศร้าซึม
- 1.8 มีใจพร้อมที่จะเผชิญเหตุการณ์ต่าง ๆ และสามารถแก้ไขสถานการณ์คับขันได้
- 1.9 มีความรอบรู้ มองอะไรอย่างทะลุปรุโปร่งตามความเป็นจริง

2. ประโยชน์ในการดำเนินชีวิตประจำวัน ผู้มีจิตได้รับการฝึกสมาธิมาเป็นอย่างดีก็จะได้รับประโยชน์นานัปการต่อการดำเนินชีวิตในแต่ละวัน เช่น

- 2.1 ร่างกายและจิตใจได้รับการพักผ่อนเป็นอย่างดี
- 2.2 ร่างกายและจิตใจหายความเครียด มีแต่ความสุขผ่องใส
- 2.3 มีลมหายใจยาว – เบาสบายเสมออยู่เป็นนิจ
- 2.4 หายกระวนกระวาย หายวิตกกังวล ไม่หวาดกลัวใด ๆ เกินกว่าเหตุ
- 2.5 นอนหลับง่าย หลับสนิท ไม่ฝันร้าย จะสามารถกำหนดเวลาให้หลับให้ตื่นได้
- 2.6 กระจับกระจ่างว่องไว รู้จักตัดสินใจวินิจฉัยปัญหาได้เหมาะสมกับสถานการณ์
- 2.7 สามารถวางตัววางใจในสถานการณ์ต่าง ๆ ได้ ไม่หวั่นไหวต่อสิ่งชั่วร้ายอันตรายใด ๆ
- 2.8 มีความเพียรพยายามอย่างแน่วแน่ในจุดหมายและใฝ่สัมฤทธิ์สูง
- 2.9 มีสติสัมปชัญญะสูง รู้เท่าทันปรากฏการณ์ต่าง ๆ
- 2.10 มีภาวะที่เหมาะสมแก่การทำงานทุกชนิด และมีความอึดใจในการทำงานตลอดเวลา
- 2.11 มีประสิทธิภาพในการทำงาน ในการศึกษาเล่าเรียนหรือในการทำกิจการทุกอย่าง

2.12 มีสติและความทรงจำดี ไม่หลงลืมง่าย มีสมรรถนะทางสมอง-ฉลาดและคิดสร้างสรรค์

2.13 ปลอดภัยโรคบางอย่างได้ เช่น โรคท้องผูกเรื้อรัง โรคกระเพาะอาหาร โรคหืด โรคความดันโลหิต และโรคกายจิตอื่น ๆ เพราะโรคกายหลายอย่างเป็นเรื่องของกายจิตสัมพันธ์ เกิดจากความแปรปรวนทางจิตใจ เช่น ความมักโกรธบ้าง ความกังวลใจ อันเป็นเหตุให้เกิดโรคปวดศีรษะ ทั้งนี้เพราะกายกับจิตมีส่วนสัมพันธ์ต่อกันและกัน ดังที่พูดกันว่า “sound mind in sound body”

3. ประโยชน์ในด้านระงับกิเลสได้เป็นครั้งคราว ผู้ที่ฝึกจิตได้สมาธิระดับฌานแล้วจะเป็นผู้สามารถใช้พลังจิตและกำลังของฌานกดข่ม หรือดับกิเลสต่าง ๆ ไว้ได้ ทำให้พ้นจากกิเลสระดับสงบจากกิเลสชั่วคราว คือ เป็นการพ้นกิเลสด้านการข่มไว้ เรียกว่า วิกัมภณวิมุตติ และการพ้นกิเลสด้วยพลังจิตเรียกว่า เจโตวิมุตติ

4. ประโยชน์ในด้านสามารถพิเศษเหนือสามัญวิสัย (อภิญา) ผู้ฝึกฝนจิตได้สมาธิระดับฌานสมาบัติแล้ว จะเป็นผู้สามารถพิเศษเหนือวิสัยสามัญชน เป็นความรู้ความสามารถชั้นสูง จำพวกที่ปัจจุบันเรียกว่า ESP (Extra Sensory Perception) ได้แก่ แสดงฤทธิ์เดชต่าง ๆ ได้ตาทิพย์ หูทิพย์ ทายใจคนอื่นได้ และระลึกชาติได้

5. ประโยชน์ที่เป็นความมุ่งหมายที่แท้จริง ได้แก่ ความหลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ทั้งมวลเพราะสมาธินับว่าเป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่งแห่งการปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา ฝึกฝนจิตจนได้สมาธิระดับฌานแล้วก็จะสามารถใช้สมาธิระดับนั้นเป็นบาทฐานแห่งวิปัสสนา ทำให้เกิดปัญญาพิจารณาสภาวะธรรมทั้งหลายจนรู้แจ้งเห็นจริงตามความเป็นจริงพร้อมทั้งสกัดกิเลสทั้งมวลได้ บรรลุถึงภาวะวิชา วิมุตติและบริสุทธิได้ในที่สุด

จากเอกสารและข้อค้นพบของนักการศึกษาที่กล่าวมาสรุปได้ว่า สมาธินั้นเป็นเรื่องของธรรมชาติที่เป็นการปฏิบัติต่อจิตซึ่งบางส่วนสามารถพิสูจน์ได้ด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ ดังนั้นจึงได้มีนักการศึกษาและนักวิจัยได้ทำการศึกษาค้นคว้าในเรื่องของสมาธิ โดยใช้วิธีการและเครื่องมือทางวิทยาศาสตร์ (เอก ณะสิริ, 2547 : 95) เช่น วิธีการดังต่อไปนี้

1. การวัดความต้านทานกระแสไฟฟ้าในผิวหนัง โดยเครื่องวัดความต้านทานกระแสไฟฟ้า เช่น เครื่องวัดโอห์มตามหลักการที่ว่าเมื่อจิตใจมีความสงบหรือมีการผ่อนคลายอารมณ์ผิวหนังจะต้านทานกระแสไฟฟ้ามากขึ้น

2. การควบคุมอุณหภูมิในร่างกาย โดยเครื่องมือวัดอุณหภูมิที่ละเอียดที่สามารถให้เห็นการเปลี่ยนแปลงขนาด 10 องศาเซลเซียส ซึ่งการควบคุมอุณหภูมิใช้ประโยชน์ในการฝึกเพิ่มอุณหภูมิในร่างกาย การแก้ปัญหาคารปวดศีรษะแบบไมเกรนและเป็นการฝึกสมาธิไปในตัว

3. การลดความตึงเครียดในกล้ามเนื้อ โดยใช้เครื่องวัดที่ใช้กับกล้ามเนื้อโดยเฉพาะ เมื่อกล้ามเนื้อตึงอันเกิดจากความเครียดเครื่องจะมีข้อมูลป้อนกลับเป็นเสียงดัง แต่เมื่อกล้ามเนื้อ มีการพักผ่อนคลายด้วยการฝึกสมาธิเสียงจากเครื่องจะเบาลง

4. การควบคุมคลื่นสมอง โดยการฝึกให้คลื่นสมองมีคลื่นอัลฟามากขึ้น ซึ่งจากการค้นพบ ของนักวิจัยพบว่าคลื่นอัลฟาจะเกิดขึ้นเมื่อจิตใจสงบและมีสมาธิ โดยใช้เครื่องมือวัดคลื่นสมอง คอยตรวจจับระดับของคลื่นชนิดต่าง ๆ

5. การป้อนข้อมูลกลับโดยใช้เครื่องวัดชีพจรที่ออกมาเป็นตัวเลขเมื่อชีพจรลดลงแสดงว่า หัวใจเต้นช้าลง และมีความสงบมากขึ้น ซึ่งหมายถึงการมีสมาธิเพิ่มขึ้นนั่นเอง

การเปลี่ยนแปลงทางสรีระกับการทำสมาธิ

พอลลิทเธอร์ และการ์ฟิลด์ (Pollittor & Garfield, 1985 อ้างถึงใน สมทรง เฟิงสุวรรณ, 2528 : 87) ได้ทำการศึกษาถึงผลของการฝึกสมาธิต่อการเปลี่ยนแปลงทางสรีระดังนี้ ขณะฝึกสมาธิ ร่างกายมีการใช้ออกซิเจนลดต่ำกว่าขณะที่หลับในเวลากลางคืนถึงร้อยละ 20 มีการเผาผลาญของ ร่างกายลดลงมากกว่าเมื่ออยู่ในระยะพัก มีการทำงานของหัวใจลดลง ร้อยละ 25 จากภาวะปกติ และ คลื่นสมองมีการตื่นตัวในระยะพัก ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของวอลเลซ และเบนสัน (Wallacr & Benson, 1972 : 88 - 60) ที่พบว่าผู้ฝึกสมาธิมีการเผาผลาญของร่างกายลดลง หัวใจเต้นช้าลงและ มีความดันโลหิตลดลง (พูลสุข บุญพิทักษ์, 2546 : 33)

เสริมสมาธิด้วยพิธีกรรม

เพื่อช่วยให้จิตสงบเร็วและอยู่ได้นานมีสิ่งนี้อาจเรียกได้ว่าเป็นพิธีกรรมเล็ก ๆ น้อย ๆ แต่สำคัญที่นิยมทำกันจนเป็นพระเพณีของผู้ปฏิบัติอยู่ 2-3 ประการ

1. **ไหว้พระ** ก่อนทำสมาธิทุกครั้งควรไหว้พระ ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ จะด้วยวิธีสวดเป็นคำบาลี หรือเพียงแต่นึกถึงเฉย ๆ ก็ได้ แต่ต้องให้เป็น การสงบจิตไหว้หรือรำลึกจริง ๆ ไม่ใช่แค่ปาก ส่วนใจอยู่ที่อื่น

2. **ถือศีล** คือ สมาทานศีล คำว่า “สมาทาน” แปลว่า ถือหรือรับเอาเป็นข้อปฏิบัติเป็น การสมัครใจของผู้นั้น ๆ เอง ไม่มีใครบังคับ ศีลที่ควรสมาทานนั้นอย่างน้อยคือศีลห้า ศีลเป็นเครื่องกำกับ มิให้เราทำชั่ว พุคชั่ว ถือศีลเท่ากับชำระจิตให้สะอาดแล้วยังป้องกันมิให้จิตสกปรก จำเป็นแก่การทำ สมาธิอย่างยิ่ง ถ้าถือศีลไว้ตลอดเวลาจนเป็นนิสัยก็จะทำสมาธิได้ทันที ไม่ต้องสมาทานกันใหม่อีก ศีลในศาสนาพุทธนั้นเป็นการแสดงเจตนาของตนเอง เป็นสัญญาที่บุคคลให้กับตนเอง ถ้าศีลขาด หรือล่วงศีลข้อใดก็แปลว่ารักษาศีลหรือสัญญาของตนไว้ไม่ได้ รู้เช่นนั้นแล้วก็เพียงแต่เอาใหม่ บอกตัวเองว่าศีลขาดแล้วก็สมาทานหรือถือใหม่ บ่อยๆ เข้าศีลก็จะขาดน้อยลง และจะสมบูรณ์ในที่สุด คำว่า “ศีล” แปลว่า ปกติ พระพุทธเจ้าประทานศีลให้เราเพื่อให้สามารถรักษาความเป็นปกติของตนเอง

และของสังคมเอาไว้ การล่องคิดไม่ว่าข้อหนึ่งข้อใดคือพฤติกรรมที่ผิดปกติ ถ้าคิดออกเข้าใจเช่นนี้ ทุกครั้งที่ล่องคิดก็จะสามารถบอก เตือน หรือห้ามตนเองมิให้กระทำได้ เพราะรู้ว่าเป็นสิ่งที่จะทำให้ ความผิดปกติเกิดขึ้นแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น

3. ขอกรรมฐาน สิ่งที่นิยมทำอีกอย่างหนึ่งก่อนทำสมาธินั้น โบราณท่านเรียกว่า “ขอกรรมฐาน” คำว่า กรรมฐานคือสมาธินั่นเอง แต่ถ้าดูโดยรูปศัพท์จะเห็นว่ามี ความหมายลึกซึ้งกว่า “กรรม” แปลว่าการกระทำ ส่วน “ฐาน” แปลว่าที่ตั้ง กรรมฐานจึงแปลว่าที่ตั้งของการทำงาน (basis of action) ทุกอย่างทุกชนิด หมายความว่า งานทุกอย่างควรทำด้วยจิตที่สงบ สมาธิหรือกรรมฐานนั้นขอใคร ไม่ได้ ต้องฝึกปฏิบัติเอาเอง คำว่า “ขอกรรมฐาน” นั้นเป็นแต่เพียงการอธิษฐาน คือ ตั้งความปรารถนาขอให้ ตัวเองมีความสงบแห่งจิต และยอมรับปฏิบัติตามคำสอนของครูบาอาจารย์เท่านั้น คำขอกรรมฐานนั้น แตกต่างกันไปตามแต่ครูอาจารย์ การขอกรรมฐานก่อนทำสมาธิด้วย การอธิษฐานสั้น ๆ ดังนี้ “ข้าพเจ้า จะทำสมาธิ (หรือเจริญกรรมฐาน) ตามวิธีและแนวทางที่พระพุทธองค์ทรงแนะนำและสั่งสอนไว้ ขออานุภาพของพระพุทธเจ้า อานุภาพของพระธรรม อานุภาพของพระสงฆ์ และคุณครูบาอาจารย์ ทั้งหลายจงคุ้มครองคณบันดาลให้ข้าพเจ้าสงบทั้งกาย วาจา และใจ เพื่อจักได้แลเห็นทางไปสู่ความพ้นทุกข์”

4. แผ่เมตตา อีกสิ่งหนึ่งที่ต้องทำก่อนและหลังการทำสมาธิทุกครั้งก็คือแผ่เมตตา คำว่า “เมตตา” แปลว่า ความปรารถนาที่จะให้เป็นสุข เป็นการแสดงความไม่เห็นแก่ตัว เป็นการฝึกตน ให้เห็นอกเห็นใจผู้อื่น สัตว์อื่น ไมกินอยู่อย่างพุ่มเพื่อปราศจากเหตุผล โดยไม่นึกถึงหัวอกผู้อื่นที่กำลัง ยากไร้หรือมีกินมีใช้น้อยกว่าเรา คนใน โลกนี้ยังมีเมตตาตามเท่าใดปัญหาการมุ่งร้ายหมายขวัญและ เบียดเบียนกันและกันก็จะยิ่งน้อยลงเท่านั้น โลกจะอยู่ด้วยความสงบ แม้ว่าเครื่องอุปโภคบริโภค จะขัดสนหรือจำกัด การแผ่เมตตาท่านนิยมให้ขึ้นต้นที่ตัวเองก่อน โดยทำจิตให้สงบ แล้วนึกในใจว่า “ขอข้าพเจ้าจงเป็นสุข อย่าเป็นผู้มีเวร อย่ารังเกียจเบียดเบียนผู้อื่น สัตว์อื่น ขอข้าพเจ้าจงไม่มีทุกข์กาย ทุกข์ใจ รู้จักรักษาตัวอยู่เป็นสุขเถิด” เมื่อแผ่เมตตาให้ตนเองแล้วท่านให้แผ่กรุณา (ความปรารถนา จะให้พ้นทุกข์) ให้ตัวเองด้วย โดยนึกในใจว่า “ขอข้าพเจ้าจงพ้นทุกข์เถิด” แล้วแผ่มุทิตา (ความพลอยยินดี เมื่อมีสุขมีสมบัติเป็นของตน) ให้ตัวเอง โดยนึกในใจว่า “ขอข้าพเจ้าจงอย่าไปพราดจากสมบัติอันได้แล้ว มีแล้วเถิด” เมื่อจิตของตนเปี่ยมไปด้วยเมตตา กรุณา และมุทิตาแล้ว จึงตั้งใจแผ่ออกไปเบื้องนอก ตั้งแต่ตรงที่ตนนั่งอยู่ ให้กว้างไกลออกไปๆ จนออกไปนอกพื้นจักรวาล ให้ไกลไม่มีที่สุด แผ่ให้แก่สัตว์ ทั้งหลาย (ไม่เฉพาะแต่มนุษย์ แต่รวมถึงสัตว์ชนิดอื่นทั้งหมดทั้งใหญ่และเล็ก เห็นตัวและเม้มไม่เห็นตัว รู้จักชื่อและไม่รู้จักชื่อ ไม่จำกัดว่าอยู่ที่ไหน จำนวนเท่าใด) แล้วนึกในใจว่า เมตตา “ขอสัตว์ทั้งหลาย จงอย่ามีเวรแก่กันและกัน อย่ารังเกียจเบียดเบียนกันและกัน ขอสัตว์ทั้งหลายจงไม่มีทุกข์กายทุกข์ใจ รู้จักรักษาตัวอยู่เป็นสุขเถิด” กรุณา “ขอสัตว์ทั้งหลายจงพ้นทุกข์เถิด” มุทิตา “ขอสัตว์ทั้งหลายจงอย่าไป พราดจากสมบัติอันได้แล้วมีแล้วเถิด” อุเบกขา “สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม

มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย จะทำกรรมใดไม่ว่าดีหรือชั่วจักเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น” พึงสังเกตว่ามีการแบ่งอุเบกขาด้วย อุเบกขานั้นหมายถึงการวางใจเป็นกลาง ไม่หวั่นไหว หรือเอนเอียงไป ไม่ว่าจะด้วยรักหรือชัง โดยเฉพาะเมื่อรู้แล้วว่า เมตตา กรุณา หรือมูทิตา ใช้ไม่ได้หรือไม่มีผลแล้ว คนทั่วไปเมื่อช่วยตัวเองหรือผู้อื่น ไม่ได้มักจะมีผิดหวัง เศร้าโศกเสียใจ หรืออาจถึงกับเสียสติ การใช้อุเบกขาจะทำให้จิตสงบ ไม่หวั่นไหว เพราะเข้าใจเหตุผลคือกรรม และรู้ว่าตนเองหรือผู้อื่น ย่อมต้องรับผลของกรรมที่ทำไว้แล้ว ทั้งดีและทั้งชั่ว เมตตา กรุณา มูทิตา และอุเบกขานี้ พระพุทธเจ้า ทรงเรียกว่าพรหมวิหาร เป็นธรรมกำกับใจและกำกับความประพฤติ ผู้เจริญธรรมบทนี้สามารถปฏิบัติตนต่อเพื่อนมนุษย์และสัตว์ได้โดยชอบ จัดว่าดำเนินชีวิตได้อย่างสะอาดหมดจด ผู้เจริญพรหมวิหารเป็นประจำทั้งก่อนและหลังการทำสมาธิ จะรู้สึกว่าการจิตสงบเร็ว ต่อเนื่อง และยืนนานด้วย (วชิษฐ เดชกุญชร, 2549 : 30-38)

ผลของสมาธิ

1. จิตที่สงบอยู่กับลมหายใจที่เข้าและออกอย่างต่อเนื่องนั้นเป็นจิตที่ได้พักและฟื้นฟู ได้รับการบริหาร ยิ่งอยู่กับลมหายใจนานเท่าใด จิตก็จะแข็งแรงมากขึ้นเท่านั้น ความแข็งแรงของจิตนั้น เจ้าของจิตเองจะตระหนักโดยอัตโนมัติ ไม่ต้องให้ใครมาบอกหรือชี้แนะ อาการแข็งแรงของจิตก็ต่างกันไปแล้วแต่บุคคล ไม่จำเป็นต้องเหมือนกัน เมื่อรู้วิธีทำสมาธิแล้วจึงควรฝึกสมาธิต่อไปโดยไม่หยุดยั้ง และโดยไม่หวังผล ทำสมาธิให้เป็นนิสัย อยู่ว่างๆ ไม่มีอะไรทำ แทนที่จะพุ่งชนนึกถึงเรื่องที่ไร้สาระ ไม่ประโยชน์ จิตควรจะไปยังการหายใจเข้าออกทันที ยิ่งทำจิตก็จะยิ่งแข็งแรงและฟื้นฟู จนเมื่อจะทำอะไรก็ตาม จิตจะแล่นไปกำกับสิ่งที่ทำโดยอัตโนมัติ ไม่ต้องบอก ไม่ต้องสั่ง
2. เมื่อฝึกจิตจนเป็นสมาธิแล้ว จะทำอะไรก็ตาม จิตจะบริหารหรือกำกับงานที่ทำทุกอย่าง ด้วยตัวของมันเองโดยอัตโนมัติ ไม่ต้องออกคำสั่ง และเมื่อหยุดทำงานแล้วนั้น จิตที่ฝึกแล้วก็จะกลับไปหาลมหายใจเองทันทีโดยอัตโนมัติเช่นเดียวกัน การทำงานจะเป็นไปอย่างแน่วแน่ ใจจดจ่อ ไม่วอกแวกอย่างแต่ก่อน เพราะฉะนั้นงานจะเสร็จเร็วและเรียบร้อยด้วย
3. จิตมีดวงเดียวและทำหน้าที่ได้อย่างเดียวในขณะเดียว คนที่สำคัญว่าตนมีความสามารถทำอะไรหลายๆ อย่างได้ในขณะเดียวกันนั้นสำคัญผิด ที่จริงกำลังใช้จิตดวงเดียวนั้น ให้วิ่งพ่วงทำงานหลายๆ อย่างในเวลาเดียวกันต่างหาก เป็นการเพิ่มภาระหรือซ้ำเติมจิตให้ยิ่งเหนื่อยอ่อนลงไปอีก และในที่สุดก็จะผิดพลาดเสียหาย คนที่กำลังขับรถอยู่ ถ้ามัวนึกถึงแต่ลมหายใจเข้าออก แทนที่จะนึกถึงรถและถนนหนทาง ไม่ช้าก็คงเกิดอุบัติเหตุ เพราะจิตไปอยู่ที่ลมหายใจ แทนที่จะอยู่กับการขับรถ ในทำนองเดียวกันผู้ขับรถที่พูดโทรศัพท์ไปด้วยก็อาจประสบอุบัติเหตุ เพราะจิตไปอยู่ที่โทรศัพท์แทนที่จะอยู่กับการขับรถ

4. ความพิเศษอีกอย่างหนึ่งของจิตที่ฝึกแล้วก็คือจิตจะไม่มี ความกระวนกระวาย โดยปราศจากเหตุผล คนไม่มีสมาธินั้นพอลงมือทำอะไรก็มักจะเริ่มด้วยความวิตก กลัวงานเสร็จไม่ทันตามกำหนด กลัวจะขาดตกบกพร่อง กลัวจะล้มเหลวไม่เป็นไปตามแผน กลัวอีกนัยหนึ่งก็คือทำงานด้วยใจที่ไม่แน่วแน่ แทนที่จะจดจ่ออยู่กับปัจจุบันคืองานไปพล่าไปนี่ก็ถึงอนาคตคือผล งานจึงยิ่งบกพร่อง ผิดพลาดและเสร็จช้า ลองทบทวนความจำคุณก็แล้วกันว่าเวลาเรารู้สึกว่าจะต้องทำงานแข่งกับเวลานายเร่ง มีคนมากอยรับเอาผลของงานอยู่ เรามักจะทำแบบใจไม่อยู่กับเนื้อกับตัว ลนลาน หรือรีบเร่งงานจะยังไม่เรียบร้อย ผิดแล้วผิดอีก ต้องแก้ไขแล้วแก้ไขอีก ดังนั้นมีสมาธิ จิตได้รับการฝึกแล้วอาการอย่างนี้จะไม่เกิด เราจะสามารถทำงานได้ต่อเนื่องด้วยความจดจ่อแน่วแน่ ไม่มีใครมาเร่งเราได้ เราจะรู้เองว่างานกำลังดำเนินไปตามขั้นตอนของมันอยู่แล้ว

สรุปจะให้จิตเป็นอย่างนั้นได้เราต้องทำสมาธิทุกโอกาสและทุกสถานที่ที่ทำได้ เพราะฉะนั้นจึงไม่ควรผัดผ่อนรอคอยให้มีที่สงบหรือมีเวลายาว ๆ เสียก่อน สถานที่บางแห่งอาจมีความสงบให้โดยคาดไม่ถึง เช่นในที่ทำงานที่ตามปกติมีคนพลุกพล่าน อาจมีเวลาที่คนน้อยลง หรือหายไปหมด เช่น ระหว่างพักกินอาหาร เป็นต้น ก่อนที่คนอื่น ๆ จะกลับเข้ามาเราอาจจะทำสมาธิได้แม้ช่วงเวลาเล็กน้อยเพียง 2 - 3 นาที สมาธินั้นไม่จำเป็นต้องกำหนดหรือบังคับตัวเองให้นั่งครึ่งชั่วโมงหรือเต็มชั่วโมง นั่ง 3 นาที และจิตสงบ ดีกว่านั่งกระสับกระส่ายวอกแวกไปถึงชั่วโมง นั่ง 3 นาที 5 ครั้ง ก็เป็น 15 นาที

สมาธิจึงเป็นสิ่งที่ทุกคนควรเรียน ควรฝึก ควรปฏิบัติ ยิ่งเป็นผู้ที่มีหน้าที่ต้องรับผิดชอบในชีวิตความเป็นอยู่ของผู้อื่น เช่น นักธุรกิจ และข้าราชการ ยิ่งจำเป็นที่จะต้องทำสมาธิและใช้สมาธิให้เป็น มิฉะนั้นการปฏิบัติหน้าที่ของตนจะเป็นไปอย่างปราศจากหลักเกณฑ์ (วชิษฐ เดชกุญชร, 2549 : 39-43)

จากการศึกษาแนวคิดสามารถสรุปได้ว่า หลักไตรสิกขา ประกอบด้วย 3 ประการ ประการแรก คือ ศีล ประกอบด้วย สัมมาวาจา การเจรจาชอบ การพูดต้องสุภาพ พูดในสิ่งที่สร้างสรรค์ ดีงาม สัมมากัมมันตะ การประพฤติดีงาม ทางกายหรือกิจกรรมทางกายทั้งปวง และสัมมาอาชีวะ การทำมาหากินอย่างสุจริตชน ไม่คดโกง เอาเปรียบผู้อื่น ประการที่สอง สมาธิ ประกอบด้วย สัมมาวายามะ ความอดสาหะพยายาม ประกอบความเพียรในการกุศลกรรม สัมมาสติ การไม่ปล่อยให้เกิดความพลั้งเผลอ จิตเลือนลอย ดำรงอยู่ด้วยความรู้ตัวอยู่เป็นปกติ และสัมมาสมาธิ การฝึกจิตให้ตั้งมั่น สงบ สงัด จากกิเลส นีวรณ้อยู่เป็นปกติ และประการสุดท้าย ปัญญา ประกอบด้วย สัมมาทิฐิ หรือปัญญาเห็นชอบ คือ การปฏิบัติอย่างเหมาะสมตามความเป็นจริงด้วยปัญญา และสัมมาสังกัปปะ หรือการดำริชอบ คือ การใช้สมองความคิดพิจารณาแต่ในทางกุศลหรือความดีงาม หลักไตรสิกขา ทั้งสามประการสามารถนำมาใช้ในการดำเนินกิจกรรม เพื่อสนับสนุนให้ผู้เรียนได้พัฒนาตามหลัก

พุทธธรรมอย่างบูรณาการ และเป็นสิ่งควบคุมความประพฤติทั้งกาย วาจา และใจของผู้เรียนให้ทำความดี ละเว้นความชั่ว และทำจิตใจให้บริสุทธิ์ ส่งผลให้เกิดคุณลักษณะที่ดีแก่ผู้เรียน

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

พลสุข บุญพิทักษ์ (2546 : บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเปรียบเทียบผลสัมฤทธิ์ทางการเรียน โดยวิธีการฝึกสมาธิแบบอานาปานสติกับการสอนปกติของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 โรงเรียนอนุบาลวัดคลองใหญ่ จังหวัดตราด แบ่งเป็นกลุ่มทดลองและกลุ่มควบคุมกลุ่มละ 10 คน ฝึกสมาธิแบบอานาปานสติเป็นเวลา 12 สัปดาห์ ๆ ละ 5 วัน ๆ ละ 20 นาที พบว่า ผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ

อุไรวรรณ พานิชเจริญผล (2546 : บทคัดย่อ) ได้ศึกษาผลของการฝึกสมาธิแบบอานาปานสติและการให้คำปรึกษากลุ่มที่มีต่อความเครียดของพนักงานหญิง โรงงานอุตสาหกรรม เพื่อเปรียบเทียบผลการฝึกสมาธิแบบอานาปานสติและการให้คำปรึกษากลุ่มที่มีต่อความเครียดของพนักงานหญิง โรงงานอุตสาหกรรม ระหว่างกลุ่มที่ได้รับการฝึกสมาธิและกลุ่มที่ได้รับการให้คำปรึกษา เก็บข้อมูลใน 3 ระยะ คือ ระยะก่อนการทดลอง ระยะหลังทดลอง ระยะติดตามผล พบว่า มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างวิธีการทดลองกับระยะที่ทดลอง พนักงานที่ได้รับการฝึกสมาธิแบบอานาปานสติและการให้คำปรึกษากลุ่มมีความเครียดลดลงกว่ากลุ่มควบคุม ทั้งในระยะหลังการทดลองและระยะติดตามผล อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ

อชิษฐาน พูลศิลป์ศักดิ์กุล (2549 : บทคัดย่อ) ได้ศึกษาการรักษาศีล 5 ของพุทธศาสนิกชนวัยแรงงาน : กรณีศึกษาเขตสวนหลวงกรุงเทพมหานคร กลุ่มตัวอย่างเป็นพุทธศาสนิกชนวัยแรงงาน อายุ 15-60 ปี จำนวน 100 คน พบว่า ในภาพรวมมีการรักษาศีล 5 ข้อที่ 1 การเว้นจากการฆ่าสัตว์ ข้อที่ 2 เว้นจากการลักทรัพย์ ข้อที่ 3 เว้นจากการประทุษร้ายในกาม และข้อที่ 5 เว้นจากการดื่มสุราเมรัย อยู่ในระดับมากที่สุด ส่วนศีลข้อที่ 4 เว้นจากการพูดปดอยู่ในระดับมาก นอกจากนี้ปัจจัยส่วนบุคคล ได้แก่ เพศ ระดับการศึกษา มีความสัมพันธ์กับการรักษาศีล 5 ส่วนอายุ สถานภาพสมรส อาชีพ รายได้ ไม่มีความสัมพันธ์กับการรักษาศีล 5

กิติมาน นาทอน (2549 : บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่อง การบริหารกิจกรรมนักเรียนแบบมีส่วนร่วม ระหว่างบ้าน วัด โรงเรียน ตามหลักอิทธิบาท 4 โรงเรียนบ้านค้ำอ้อย อำเภอหนามื่น จังหวัดน่าน ผลการวิจัยพบว่า ผู้ปกครองนักเรียน พระภิกษุ นักเรียนและคณะครู มีความพึงพอใจต่อการบริหารกิจกรรมนักเรียนแบบมีส่วนร่วมระหว่าง บ้าน วัด โรงเรียน ตามหลักอิทธิบาท 4 ผู้ปกครองนักเรียน พระภิกษุและคณะครู เห็นว่า ปัญหาและอุปสรรค การบริหารกิจกรรมนักเรียนแบบมีส่วนร่วมระหว่าง

บ้าน วัด โรงเรียนตามหลักอิทธิบาท 4 ในทุกด้านลดลง หลังจากที่ทดลองใช้หลักการบริหารกิจกรรมนักเรียนแบบมีส่วนร่วมระหว่าง บ้าน วัด โรงเรียน ตามหลักอิทธิบาท 4 ผลตามวัตถุประสงค์ของกิจกรรมนักเรียน ปรากฏผลคือ กิจกรรมนักเรียนด้านธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ผู้ปกครองนักเรียน คณะครูและพระภิกษุ ได้สนับสนุน โรงเรียนในการส่งเสริมให้มีการปลูกต้นไม้ มีการปลูกไม้ดอกไม้ประดับ กิจกรรมนักเรียนด้านกีฬาและนันทนาการ ผู้ปกครองนักเรียน คณะครู และพระภิกษุ ได้สนับสนุน โรงเรียนในการส่งเสริมให้เด็กออกกำลังกาย รู้ทักษะในการเล่นกีฬา ส่งเสริมให้เด็กเล่นกีฬาพื้นบ้าน กิจกรรมนักเรียนด้านการบำเพ็ญประโยชน์และสังคมสงเคราะห์ คณะครู ผู้ปกครองนักเรียน พระภิกษุ ได้สนับสนุน โรงเรียนในการส่งเสริมให้เด็กนักเรียน บำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์ต่อผู้อื่นและส่วนรวม โดยไม่หวังผลตอบแทน กิจกรรมนักเรียนด้านศาสนาและส่งเสริมจริยธรรม ผู้ปกครองนักเรียน คณะครู และพระภิกษุ สนับสนุนโรงเรียนในการจัดกิจกรรมที่ส่งเสริมให้นักเรียนมีความเข้าใจและซาบซึ้งในคุณธรรม เรียนรู้หลักธรรมทางศาสนา สืบสานวัฒนธรรมไทยและวัฒนธรรมพื้นบ้าน กิจกรรมนักเรียนด้านการเสริมวิชาการ ผู้ปกครองนักเรียน คณะครู และพระภิกษุ ได้สนับสนุนโรงเรียนในการส่งเสริมให้นักเรียนได้ศึกษาค้นคว้าหาความรู้ประสบการณ์ให้กว้างขวางยิ่งขึ้น

ดวงธิดา พุตระกูล (2554 : ค) ได้ศึกษากระบวนการดำเนินงาน โรงเรียนวิถีพุทธที่ส่งผลต่อคุณลักษณะของนักเรียน โรงเรียนวิถีพุทธ ในอำเภอปากพลี สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษานครนายก ผลการวิจัยพบว่า 1) กระบวนการดำเนินงาน โรงเรียนวิถีพุทธ ในอำเภอปากพลี สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษานครนายก โดยภาพรวมพบว่า มีระดับการปฏิบัติงานอยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณาเป็นรายด้านพบว่า ขึ้นดำเนินการจัดสภาพและองค์ประกอบ ขึ้นดำเนินการพัฒนาตามระบบไตรสิกขา ขึ้นประเมินผลและเผยแพร่ผลการดำเนินการ มีการปฏิบัติงานอยู่ในระดับมากที่สุด 3 ด้าน เรียงลำดับ ส่วนขึ้นที่มีระดับการปฏิบัติน้อยที่สุด คือ ขึ้นปรับปรุงและพัฒนาต่อเนื่องพบว่า มีการปฏิบัติงานอยู่ในระดับปานกลาง 2) คุณลักษณะของนักเรียน โรงเรียนวิถีพุทธ ในอำเภอปากพลี สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษานครนายก โดยภาพรวมพบว่า มีระดับคุณลักษณะของนักเรียน โรงเรียนวิถีพุทธอยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณารายด้านพบว่า คุณลักษณะของนักเรียน มีระดับการปฏิบัติอยู่ในระดับมากทุกด้าน ซึ่งได้แก่ ด้านจิต (จิตใจ อารมณ์) ด้านศีล (สังคม) ด้านกาย (กายภาพ) ด้านปัญญา มีระดับการปฏิบัติอยู่ในระดับมาก เรียงตามลำดับ 3) กระบวนการดำเนินงาน โรงเรียนวิถีพุทธในอำเภอปากพลี สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษานครนายก โดยภาพรวมมีความสัมพันธ์กับคุณลักษณะของนักเรียน โรงเรียนวิถีพุทธทางบวกในระดับมาก อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 4) กระบวนการดำเนินงาน โรงเรียนวิถีพุทธ ในอำเภอปากพลี สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษานครนายกส่งผลต่อคุณลักษณะของนักเรียน โรงเรียนวิถีพุทธ อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 เมื่อได้ดำเนินการตรวจสอบความเป็นอิสระต่อกันระหว่างตัวแปรที่เป็น

กระบวนการดำเนินงานโรงเรียนวิถีพุทธกับคุณลักษณะของนักเรียนโรงเรียนวิถีพุทธเรียบร้อยแล้ว พบว่ากระบวนการดำเนินงานโรงเรียนวิถีพุทธขึ้นดำเนินการพัฒนาตามระบบไตรสิกขา ชั้นประเมินผลและเผยแพร่การดำเนินการขึ้นดูแลสนับสนุนใกล้ชิด ส่งผลต่อคุณลักษณะของนักเรียนโรงเรียนวิถีพุทธ คิดเป็นร้อยละ 40.00

พระครูเกษมสุทธิคุณ (แสงมณีรัตนกร) (2556 : บทคัดย่อ) ได้ศึกษากระบวนการมีส่วนร่วมระหว่างบ้าน วัด โรงเรียน (บวร) ต่อการพัฒนาโรงเรียนวิถีพุทธ เขตลาดกระบัง สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษากรุงเทพมหานคร ผลการวิจัยพบว่า 1) ผู้ตอบแบบสอบถามส่วนใหญ่เป็นเพศหญิง จำนวน 134 คน คิดเป็นร้อยละ 57.26 และมีระดับการศึกษาต่ำกว่าปริญญาตรี จำนวน 206 คน คิดเป็นร้อยละ 88.03 2) ความคิดเห็นเกี่ยวกับกระบวนการมีส่วนร่วมระหว่างบ้าน วัด โรงเรียน (บวร) ต่อการพัฒนาโรงเรียนวิถีพุทธ เขตลาดกระบัง สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษากรุงเทพมหานคร พบว่า ผู้ตอบแบบสอบถามมีความคิดเห็นต่อการกระบวนการมีส่วนร่วมของบ้าน วัด โรงเรียน (บวร) ต่อการพัฒนาโรงเรียนวิถีพุทธโดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก (ค่าเฉลี่ยเท่ากับ 3.85) เมื่อพิจารณาเป็นรายด้านพบว่า ผู้ตอบแบบสอบถามมีความคิดเห็นอยู่ในระดับปานกลางทุกด้าน 3) ปัญหาอุปสรรคในกระบวนการมีส่วนร่วมของบ้าน วัด โรงเรียน (บวร) ต่อการพัฒนาโรงเรียนวิถีพุทธ พบว่า ผู้ตอบแบบสอบถามมีความคิดเห็นต่อเกี่ยวกับปัญหาอุปสรรคในกระบวนการมีส่วนร่วมของบ้าน วัด โรงเรียน (บวร) ต่อการพัฒนาโรงเรียนวิถีพุทธ โดยรวมอยู่ในระดับปานกลาง (ค่าเฉลี่ยเท่ากับ 2.91) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อพบว่า ผู้ตอบแบบสอบถามมีความคิดเห็นอยู่ในระดับปานกลางทุกข้อ 4) ข้อเสนอแนะเพื่อการพัฒนาโรงเรียนวิถีพุทธในด้านต่างๆ ต่อไป

จากการศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินกิจกรรมของบ้าน วัด โรงเรียน กับคุณลักษณะของผู้เรียน ผู้วิจัยสรุปได้ว่าหลักการของบวรเมื่อนำหลักไตรสิกมาใช้ในการดำเนินกิจกรรม ดังกล่าวสามารถทำให้ชุมชนและสังคม เป็นสังคมที่อุดมไปด้วยความรู้ ชุมชนเข้มแข็ง ชุมชนที่ประชาชนมีความเป็นอยู่ที่ดี และยังส่งผลดีต่อประชาชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเด็กและเยาวชนของชาติที่เป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาชาติต่อไปในอนาคตให้เป็นคนดี มีความรู้และมีคุณค่า